

עבודת גמר בספרות חמ"ד

חיי מגזר על הנייר :

סיפורת מגזרית כראי של זהות

עיון בסיפורים קצרים של ליאור אנגלמן ויהודה גזבר

מגיש: נועם פיינגולד

מס' זהות: 331433649

שם ביה"ס: ישיבת שפע מקור-חיים, ירושלים

סמל מוסד: 615948

מנחה אקדמית: יעל מרים אלכסנדר

מנחה מלווה: אייל נתיב

תשפ"ה / 2025

תוכן עניינים

מבוא.....	3
רומנטיקה.....	8
בדידות.....	16
יחסי הורים-וילדים.....	24
סיכום.....	32
ביבליוגרפיה.....	35
חלק יצירתי.....	39
נספחים.....	47

"כל אדם נושא בחובו חדר. עובדה זו אפשר להוכיחה אפילו בעזרת חוש השמע. כשמישהו הולך מהר ואתה מקשיב, נניח בלילה, כשהכל שקט סביב, אתה שומע למשל חריקת ראי שלא הוצמד כראוי".¹

(פרנץ קפקא, "מחברות האוקטבו")

כל אדם נושא בתוכו חדר. מטען של רגשות, מחשבות, עולם תרבותי. ספרות, ואמנות בכלל, היא הדרך שלנו לחלוק את החדר הזה עם אנשים נוספים; להעניק מפתח כניסה. לפיכך, באמצעות קריאה אנו נחשפים לעולם הפנימי של הכותב. ומאחר והחברה משפיעה על עולמו הפנימי של האדם באופן משמעותי, באמצעות ביצוע של קריאה ביצירותיו של הסופר ניחשף, גם אם מעט בעקיפין או באופן מעורפל, לאופייה של התרבות שממנה הושפע.

לפני חצי שנה, בערך, קראתי את הספר "ופלים לימון" המאגד מספר סיפורים קצרים שנכתבו על ידי יהודה גזבר. הרגשתי שהספר משקף נאמנה את הלך הרוח באזורים מסוימים של המגזר שאני חלק ממנו, המגזר הדתי-לאומי. עניין אותי לחקור אילו מאפיינים חברתיים ודתיים משתקפים בספרות המגזרית הזו, ואכן-זה מה שביקשתי לעשות בעבודה הזו. כדי ליצור מדגם מגוון ומייצג מצד אחד, ומצד שני מתאים בסדר הגודל לעבודה הנוכחית, ושממנו יהיה ניתן לבחון, כך קיוויתי, קווי מתאר לחברה הדתית לאומית בכללותה, בחרתי לבחון לצד סיפוריו של גזבר אסופת סיפורים קצרים של הרב ליאור אנגלמן, המשתיך לזרם שונה מזה של גזבר, ויחד עם יצירותיו של גזבר התייחסתי אליהם כמקרה מבחן לספרות מגזרית בכלל.

נורית גוברין, מרצה לספרות באוניברסיטת תל אביב, כתבה כי:

היצירה הספרותית צומחת מתוך המציאות החברתית שבתוכה נוצרה, מושפעת ממנה ומשפיעה עליה, אבל אין היא משקפת אותה ישירות. היחסים בין הספרות לבין המציאות, ובין הביוגרפיה לבין היצירה, הם תמיד מורכבים ומסובכים, ושונים מיוצר ליוצר ומיצירה ליצירה. הכלל הוא: הכרת הקשרים וההקשרים הללו אינה ערובה להבנת היצירה, ובוודאי שאינה תחליף לה, אבל היא תנאי קודם והכרחי להבנתה, ובלעדיה תהיה הבנתה פגומה וחסרה.²

אם כן, חלק מהותי בתהליך ההבנה של יצירה כולל בתוכו את ההקשרים התרבותיים שבהם היא נכתבה. בעבודה שלפניכם אציג תובנות מקריאה צמודה של הסיפורים, אעמיק בתוכן העולה מהם ובנקודות האנושיות המאחדות בין בני האדם באשר הם, מאחורי מסכי המגזרים ותתי-המגזרים.

¹ קפקא, פרנץ. **מחברות האוקטבו**. מגרמנית: שמעון זנדבק (תל אביב: עם עובד, 2007), עמ' 7.
² גוברין, נורית. "לא בחלל הריק: ספרות בהקשריה", **גוונים**, תשס"ב 2002.

מתוך הקריאה, כפי שהקדמתי, אנסה להבין מה הסיפורים אומרים על החברה שאני חי בה ועל האנשים שהופכים אותה למה שהיא.

המגזר הדתי לאומי הוא, בראש ובראשונה, הגדרה סוציולוגית המושפעת מהמקום שבו אדם נולד, שבו הוא התחנך, האנשים שעימם הוא התחבר ולאִיזה מהמגזרים הוא משייך את עצמו; אולם אין לבטל את העובדה שהמגזר הדתי-לאומי מבוסס, בעיקרו, על רמה גבוהה של שייכות אידיאולוגית.

ערכיה של הציונות הדתית נובעים מערכי היהדות האורתודוקסית, המסורתית; אך נוספו עליהם, בעיקר מסיבות היסטוריות ורעיוניות, (א) "הדילמה המזרח-אירופאית", המנסה לשלב בין היהדות לתמיכה פעילה בציונות, ו(ב) "הדילמה המערבית", המתחבטת באופן השילוב הדרוש בין היהדות לרעיונות המודרנה והנאורות.³ למעשה, נוצר כאן משולש זהות שקודקודיו הם זהות יהודית-דתית, זהות יהודית-לאומית וזהות מערבית. כיום ההבדלים העיקריים בין החברים במגזר נסבים על מידת האיוון הדרושה, לפי דעתם, בין שמרנות לפתיחות ובין מסורתיות למודרנה. כי בעוד שהמיישור הלאומני נוטה יותר לצד תאולוגי ומופשט, הספקטרום של היחס למודרנה הוא בעל משמעות מעשית חזקה הרבה יותר.⁴

העקרונות התיאולוגיים והמעשיים של בני המגזר הדתי הלאומי נוסחו בעיקר על פי שיטתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק,⁵ הגורסת כי על היהודים להביא את הגאולה בעצמם, על ידי התיישבות ופיתוח של כל חבלי ארץ ישראל.⁶ עם הזמן התפתחה התיאולוגיה הציונית דתית עוד יותר והושפעה מכתביהם של הרב צבי יהודה קוק,⁷ הרב משה צבי נריה,⁸ הרב חיים דרוקמן ועוד. תנועה זו התאפיינה בחבישת הכיפה הסרוגה ובסגנון לבוש ייחודי, המשלב את הדרישות ההלכתיות לצניעות עם סגנון חופשי, צבעוני, שאינו שולל בהכרח את האופנות האחרונות. בנוסף, הציונות הדתית מתאפיינת בהליכה לתנועות הנוער הדתיות (כגון: בני עקיבא), בלמידה בתיכונים דתיים, בשיבות תיכוניות או באולפנות ובשירות צבאי או לאומי. רוב הבנים בוגרי מוסדות החינוך הדתי ילמדו במכינות דתיות קדם צבאיות, בשיבות גבוהות או בשיבות הסדר ויתגייסו באחוזים גבוהים לשירות קרבי. הבנות ממשיכות לעתים ללימוד במדרשה, ומתגייסות ברובן לשירות לאומי-אזרחי או צבאי. כל אלה מבדילים את המגזר הדתי לאומי מהחרדיות מחד ומהחילונית מאידך.

במשך השנים הציונות הדתית עברה תהליכים מזוזים של התגוונות והתפרדות בעקבות תהליכים פוליטיים וקונפליקטים פנים-מגזריים שונים, כדוגמת: היחס לתרבות החילונית, לתנועת

³ שלג, יאיר. "הדתיים החדשים - מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל", כתר הוצאה לאור, 2000

⁴ שם.

⁵ משיח, אמיר. תיאולוגיה של השתלבות, ממשגיח הכשרות לנהג הקטר: הציונות הדתית והחברה הישראלית, המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2019.

⁶ שפירא, ישעיהו. הקדמה לארץ חפץ, הוצאת דרום, ירושלים, תר"ץ.

⁷ גלדצהלר, ספי. "בארבעה שלבים: כך עיצב הרב צבי יהודה את הציונות הדתית". סרוגים, 23.02.21.

⁸ דרוקמן, חיים. "מחולל מהפכת התורה בישראל", מקור ראשון, 2020/12/2.

<https://www.makorishon.co.il/opinion/288275>

ההתיישבות, לשוויון ולתנועה הפמיניסטית, לסוגיית הוראת התנ"ך "בגובה העיניים", לקהילת
הלהט"ב"ק⁹ ועוד.¹⁰

כל אלה הפכו את המגזר "הדתי-לאומי" לכפי שהוא כיום. ההבדלים הפנים-מגזריים שפרטתי לעיל
מקשים עוד יותר על סיווגו של אדם כזה או אחר למגזר זה, בנוסף לקושי הרגיל בהכנסת אדם
ל"מסגרות" - וכן על קביעת הגדרה מדויקת לספקטרום רחב זה.
לכן, תוך מודעות לכך שאין למצוא הגדרה אחת קבועה ל"דתי לאומי", ומכיוון שחשוב לי לייצר
הגדרה כלשהי לצורך עבודה זו, ולו חלקית, על מנת שנוכל לזהות קווי מתאר מסוימים של הספרות
הדתית לאומית, אציע הגדרה ולפיה המגזר הדתי-לאומי הוא שם כולל למגזר מורכב ומגוון, הדוגל
באופן עקרוני בקיום מצוות בצורה אורתודוקסית ובהשתלבות בחברה הישראלית, ובהתייחסות
לעולמות רוח כללים, באופנים משתנים.¹¹

אמנות במגזר הדתי לאומי

בדרכו לביטוי עצמי וליצירה, האמן הדתי לאומי נתקל בקשיים שונים ורבים; החל מהיחס השלילי
התורני הנתמך על האיסור "לא תעשה לך פסל וכל תמונה"¹² ועד לתחושה כי האמנות נועדה
לביקורת נוקבת, בועטת ובוטה שלא מסתדרת עם תפיסת העולם השמרנית של המגזר.¹³

אך הדברים שונים מעט בתחום הספרותי, שאליו היהדות נטתה מאז ומעולם - אם כי לא בכתיבת
פרוזה אלא במדיום העיוני-תורני.¹⁴ בשנת 2001 יצא לאור ספרו של הרב חיים סבתו, אמת מארץ
תצמח, שפרץ את גבולות הספרות הדתית אל הפרוזה ונתן "הכשר" לסוג הכתיבה הזו.¹⁵ מאז נכנסו
אל התודעה הציבורית גם הרב ליאור אנגלמן, יהודית קגן, מיכאל שיינפלד, יהודה גזבר, הסופרת
אורנה בורדמן ועוד.

ספרות דתית לאומית, לצורך הגדרתה כאן, היא אמנות הנוצרת על ידי בוגרי המגזר הדתי לאומי
ונובעת מעולמם הפנימי: על חוויותיהם, רגשותיהם ומחשבותיהם.¹⁶ משכך, היא כוללת משקעים
מן החברה הדתית לאומית ומעולמות הקאנונים והטקסטים היהודיים (על אף שנשים דתיות, לרוב,
פחות נתונות בעולם זה). לעיתים כתיבתם תכלול ארמזים (= "רפרנסים"), ציטוטים ופראפראזות.

⁹ לוביץ, רונן. "סלידה, סובלנות או מתירנות", דעות, אוגוסט 2001 https://toravoda.org.il/files/deot_11.pdf
¹⁰ תחומי המחלוקת העיקריים בציונות הדתית על פי המחקר הם: דת ואמונה, חינוך ותרבות, גברים ונשים, יהודים
ולא - יהודים, סמכות ואוטוריטה, חברה ומדינה. (שפירא, 2011: 117-139)
¹¹ ברנדס, יהודה. "המקף והאליפסה - הערכים והאיזונים של הציונות הדתית", הוצאת משכל (ידיעות ספרים), 2021
¹² שמות כג ג
¹³ טל, יהודית. "הגבולות של יוצרים דתיים הם לא דווקא לפי ההלכה", מקור ראשון, 2023,
<https://www.makorishon.co.il/education/593275>
¹⁴ בר לבב, אבריאל. "כבדתך בהרבות לך ספרים", עת-מול: עיתון לתולדות ארץ ישראל ועם ישראל. 2013.
¹⁵ לב ארי, שירי. "הגיבורה דתיה אבל אין לה אלוהים", הארץ: תרבות, 15 באוקטובר 2008
¹⁶ מרטיין, אורית. תפקידו של האמן הדתי, צריך עיון - כתב עת אינטרנטי, יא שבט תשע"ט,
<https://iyun.org.il/article/cohen-the-field-of-art/the-role-of-the-religious-artist>

כמקרה בוחן לספרות הדתית לאומית בחרתי כמה מסיפוריהם של יהודה גזבר והרב ליאור אנגלמן.

הרב ליאור אנגלמן הוא רב קהילה ומחנך בישיבה, ובשנת 2010 יצא ספרו הראשון, שקופים, המאגד מספר סיפורים קצרים וקטעי שירה. הספר עוסק בבני אדם "שקופים" מן השוליים של החברה. אנגלמן כותב בצורה פיוטית, מליצית, ובסיפורים שלו שירה מתערבבת בפרוזה. יהודה גזבר הוא סופר ומנחה סדנאות כתיבה. בשנת 2020 יצא ספר הביכורים שלו, ופלים לימון, המאגד מספר סיפורים קצרים על דמויות מן העולם הדתי-לאומי. סגנון הכתיבה שלו ריאליסטי מאוד ונוטה להציג מציאות בצורה נוקבת, ללא התפייטות או אידיאליזציה. בעבודה זו אתייחס ליצירותיהם של שני סופרים אלה כמקרה מבחן לאמנות זו: ליהודה גזבר, הנוטה יותר לצד הליברלי של המגזר, ולרב ליאור אנגלמן, שקרוב יותר לצד השמרני. כך, אני מקווה, אוכל ליצור מתווה מגוון ורחב יותר של הספרות במגזר הדתי לאומי.

ייחודיות הסיפור הקצר

במאמרו "מגמות בפרוזה הישראלית" הלל ברזל כתב כך:

"הסיפור הקצר התרחק מן ההתרחשות שהיא בראש ובראשונה בעלת משמעות ציבורית, היסטורית, או קולקטיבית. כביכול ביקש לפרוץ אל מעבר לגבולות נתונים בזמן ובמקום. הוא נתלה בהוויות נפשיות שהן מתקשרות לכל עידן ובכל אתר..."¹⁷

לשני היוצרים האלה יש יצירות נוספות¹⁸ שאתייחס אליהם מעט במהלך הכתיבה, אולם במחקר זה בחרתי להתמקד ביצירות "שקופים" ו"פלים לימון"; גם משום שהן יצירות הביכורים של שני הסופרים, וככאלה הן ייחודיות בפני עצמן¹⁹, אך בעיקר מאחר שהן מורכבות מסיפורים קצרים. ובהמשך לדבריו של ברזל שהובאו לעיל: בניגוד לרומן, הסיפור הקצר נותן ביטוי חזק יותר לרגשות האינדיבידואליסטים, הכלל האנושיים, שאינם תלויים בתקופה מסוימת או ברצף אירועים.

רומנים שונים המזוהים עם הציבור הדתי-לאומי מתרחשים בהקשר היסטורי שמתכתב באופן כזה או אחר עם מאורעות לאומיים, דתיים או חברתיים, החל בספרי הרב חיים סבתו וכלה ב"קשורה בנפשו" של אנגלמן - שעוסק ביחסי שמאלנים ומתנחלים - ועוד היד נטויה. לעומת זאת, הסיפור הקצר מתמקד בפן האנושי המיידי של בני אדם שמתמודדים עם מורכבות חייהם היומיומית ועם מעגלי החיים האנושיים. בחינה של ז'אנר הסיפור הקצר במגזר הדתי מאפשרת לעמוד על האופי

¹⁷ ברזל, הלל. "מגמות בפרוזה הישראלית", מאזנים יט, תשכ"ד.

¹⁸ לאנגלמן ישנם עוד שלושה רומנים פרי עטו, וגזבר פרסם סיפורים רבים בפייסבוק ובבלוג האישי, "הכריכה האחורית".

¹⁹ ספרות ביכורים, כמו גם הפירות הראשונים של האסיף, היא ז'אנר בפני עצמו. בלי קשר לתוכן ולצורה, עצם העובדה שהיצירה היא האובייקט הספרותי הראשון שמתפרסם תחת שמו של אותו כותב הופכת אותה לייחודית, או אולי יותר נכון להגיד: למיוחדת. יש בה דחיפות אחרת. דחיסות אחרת. היא הדבר הזה שעמד בגרון של הסופרת לפני שהיא ידעה שהיא סופרת. לפני שהוא העז להגיד לעצמו שהוא רוצה לכתוב. לפני שהמילים התגבשו להיות טקסט שהתגבש להיות ספר. "לנדאו, אורנה ורוזובסקי, מירי. "ספרות ביכורים", הבלוג של הוצאת שתיים

<https://2sfarim.com/first-born-literature>

הייחודי שקיים במנעד הרגשות של חברה זו כלפי חווית החיים עצמה, במנותק מאידאולוגיה ומתפיסת עולם מנוסחת.

ובכלל, בשנים האחרונות ניכרת מגמה אצל סופרים דתיים של נתינת מקום רחב יותר לרגשות האישיים יותר, האנושיים, של חווית החיים הפשוטה - ופחות לסיפורים הכוללים מוסר השכל או תוכן דתי. כפי שניסח זאת מיכאל שיינפלד (בעצמו סופר דתי מוערך), "בסופו של דבר, אדם כותב על מה שמסקרן אותו. אחרי הכול, אלה סיפורים אנושיים שהדת בהם היא רק תפאורה".²⁰

הסיפור הקצר מתאפיין בצמצום: מבחינת אורך הסיפור, משך הזמן שבו הוא מתרחש, הנושאים שבהם הוא עוסק ומספר הדמויות המופיעות בו. בנוסף, המחקר מייחס לו בסיס עלילתי קבוע של אקספוזיציה - הסתבכות - נקודת שיא - נקודת מפנה - וסיום. בעקבות המבנה הזה אוכל לנתח את הסיפורים בצורה מדויקת יותר.

כל ספרות ברחבי העולם כתבה על תמות כמו "רומנטיקה" או "יחסי הורים וילדים". בעבודה שלפניכם ניסיתי להבין היכן חווית החיים המשותפת, האוניברסלית, פוגשת את המציאות המגזרית; דרך אילו משקפיים החברה הדתית בוחרת לראות את החיים; ואיך החברה והתרבות הדתיות-לאומיות מגיבות, בדרכן שלהן, לתחומים הללו. בשל כך המתודולוגיה בעבודה תהיה קריאה צמודה של היצירות, לפי תמות ספציפיות שבחרתי:

בפרק הראשון אנתח את תמת הרומנטיקה בסיפורים "קאלות", "עורי צפון ובואי תימן" לאנגלמן, ו"אהרון פוגש בחורה ושוגה באהבתה תמיד" לגזבר; בפרק השני ב"הנני העניי" לאנגלמן ובסיפורים "מכונת כביסה" ו"דרושה בחורה לתקופת החגים" לגזבר על פי תמת הבדידות; ולבסוף, אבחן את התמה של יחסי הורים וילדים ב"משפחת שלם", "אבידת אביו", "לא היה ולא נברא" לאנגלמן, וב"לדבר", "ליל סדר" לגזבר.

לאחר מכן ניסיתי להסיק, מתוך ההקשרים המגזריים והתרבותיים של אנגלמן וגזבר, אילו הבדלים קיימים בין הזרמים ותתי המגזרים השונים הקיימים במגזר הדתי-לאומי.

ולבסוף, יש לציין, שמאחר שהעושר התוכני בסיפורים גדול כל כך, אזלוג גם לנושאים שלא בהכרח קשורים לתמה המקורית שבה הפרק עוסק.

גילוי נאות: במהלך העבודה נעזרתי בכלי בינה מלאכותית לצרכי עריכה לשונית בלבד, ולא לשם שאיבת ידע או יצירת תוכן. העבודה עם כלי AI התבצעה תוך ביקורת ובחינה אגרסיבית של החומרים. נספח של פרומפטים לדוגמא מצורף לעבודה.

²⁰ טל, יהודית. "הגבולות של יוצרים דתיים הם לאו דווקא לפי ההלכה", שם

"מאז הרדמת אדם הראשון ויצירת חוה זה חוזר על עצמו. בכל זוגיות יש מימד של הרדמה, קוראים לזה התאהבות. התודעה נכנסת לאיזה ערפול חושים שמוריד את סף הביקורתיות והספקנות ומאפשר את החיבור. השכל הולך הצידה ומפנה מקום לנשמה. והיא יודעת, הנשמה, היא לגמרי יודעת לבחור."

(אנגלמן, ליאור, "אהבה חירשת". טור בעיתון בשבע, גיליון 2023)

יהודה גזבר, כמו גם הרב ליאור אנגלמן, נותנים יחס רב בסיפוריהם לתמה הרומנטית. אולם, כפי שנראה, יש ביניהם הבדלים רבים.

נפתח ב"אהרון פוגש בחורה ושוגה באהבתה תמיד"²¹ של גזבר: הסיפור מתאר בקצרה את דמותו של אהרון, בן ישיבה שהתגייס לצבא. במהלך תורנות מטבח הוא מכיר חיילת בשם אמונה, והסיפור נע בין סיטואציה המפגש שבמטבח לבין תיאור עברם של אהרון ואמונה.

הסיפור נפתח באקספוזיציה, בפירוט הרגשותיו של אהרון. הוא מביע את תסכולו ממוסד הנישואים, בהתבססות על ציטוט מתוך "משנה תורה"²²:

"לפני מתן תורה היה איש פוגש אישה בשוק, רצה הוא ורצתה היא - מכניסה לתוך ביתו וכולי ודי היה בכך. אבל מה נעשה, חשב אהרון, מה נעשה שאנחנו כבר אחרי מתן תורה ולא עוד אלא שאנחנו בצבא ואין לנו בעולמנו אלא ד' אמות של עמדת שמירה ותו לא. הנה כי כן לרוב עמד אהרון בעמדת השמירה או בש"ג, אבל בוקר אחד בתחילת טבת עמד אהרון באמצע הפלוגה והרגיש איך הזמן אובד לו כמין טלית שסחפה נהר ואי אפשר לה שתשוב"²³.

"אהרון פוגש בחורה" הוא סיפור שעוסק ביחסים רומנטיים. כשגזבר, דרך דמותו של אהרון, פותח את הסיפור בציטוטים מן העולם התורני: "לפני מתן תורה היה איש פוגש אישה בשוק" ו"טלית שסחפה נהר ואי אפשר לה שתשוב" הוא מראה איך הדמויות שלו צמחו מן העולם הזה, ואת האופן שבו כאשר הם נפגשים לראשונה עם תופעות מסוימות, הם חוזרים אל הטקסטים הקאנוניים - ומנסים להבין מתוכם מול מה הם עומדים ומה הם אמורים לחשוב. המוטיב הזה נוכח מאוד בכתיבה של גזבר.

²¹ גזבר, יהודה. "אהרון פוגש בחורה ושוגה באהבתה תמיד", בתוך ופלים לימון, בהוצאת משכל (ידיעות ספרים), 2020, עמ' 129-138.

²² משנה תורה לרמב"ם, הלכות אישות א

²³ "אהרון פוגש בחורה", עמ' 129.

מלבד הזמן שהולך ואוזל, נראה שאהרון עצמו מרגיש בודד בתוך המסגרת הצבאית, אבוד, כ"טלית שסחפה נהר". גזבר שם דגש על כך שהסיפור מתרחש בתקופת טבת, בחודשי החורף, כאשר בסיפור אחר הוא כבר כתב ש"את יודעת, הלא בחורף הזה הלבד יכול להרוג".²⁴ החורף מאופיין בקור, חשכה ושהייה ממושכת במקומות סגורים - מאפיינים הגורמים ל"דיכאון חורף" ולתחושה של בדידות וניכור. גזבר משרה כאן אווירה קודרת.

בנוסף, גזבר מנגיד כאן בין הציטוט התלמודי, "לפני מתן תורה היה איש פוגש אישה בשוק, רצה הוא ורצתה היא - מכניסה לתוך ביתו וכולי ודי היה בכך" לבין תחושות הבדידות של אהרון, לחורף, להיותו אבוד וסחוף בנהר; אהרון רואה בזוגיות פתרון קסם שיושיע אותו מרגשות הניכור שהוא חש, ויותר מזה: בעיניו, הזוגיות ו"הפרפור בלב"²⁵ חייבים להיות מקורקעים למוסד הנישואים.

ב"עורי צפון ובואי תימן", סיפור של הרב ליאור אנגלמן, הדברים נראים מעט אחרת:

גם כאן בחור ובחורה נפגשים במקרה - אך אנגלמן מתמקד, בקונפליקט שבין הזוג להוריהם, המתנגדים לחתונה בשל יחסם השלילי למוצאם העדתי של בן או בת הזוג.

אמנם גם אנגלמן, בדומה ל"אהרון פוגש בחורה", מתאר את תהליך יצירתו של קשר רומנטי, אולם אצל אנגלמן הסיפור מתרחש בקיץ ("יום חם היום"²⁶). ב"קאלות", סיפור נוסף של אנגלמן שהוא מעין מונולוג על הרווקות, התקווה מקבלת מטאפורה בדמותה של הגינה הנטושה והפרח הבודד הצומח "בינות לקוצים"²⁷. אביב. האווירה שנוצרת כאן היא של התחדשות, צמיחה ואופטימיות.

אפשר לדמות זאת להלך הרוח של הדמויות: בעוד אהרון ואמונה שרויים באפילה, בחשכת החורף, מתחבטים ומתלבטים לגבי דרך חייהם ואמונותיהם - בת הזוג המתאימה לו והשייך הדתי המתאים לה, כפי שנראה בהמשך - לזוג של אנגלמן ב"עורי צפון ובואי תימן" הכל בהיר ונהיר. ברור להם, למשל, שהקשר יוביל לחתונה ("מחשבות של קודש") בעוד שאהרון מצר על כך שהימים הם לא הימים שהיו לפני מעמד הר סיני, כלומר: שלהתחתן זה לא דבר פשוט כל כך.

במאמר אחר שלו, גזבר כתב כי:

"כבר הרבה זמן אני מתהלך בתחושה שהעולם נחלק לשני סוגים: המחפשים והיודעים. היודעים מודגשים. הם יודעים. העולם נהיר להם. הם מתהלכים בעולם בקו ישר. יודעים מה הם רוצים מעצמם, מה הם רוצים מאחרים, לאן ללכת ומה לעשות [...] הם לא נזקקים לשבת לרגע, לחשוב מה הם רוצים להגיד, להתבלבל, להעצר, להתנסח מחדש [...] כאילו מישהו פתח מולם את ספר ההוראות להתהלך בעולם והניח להם לקרוא הכל [...] והמחפשים, ובכן, מחפשים. ואין לשאול 'מה הם מחפשים?', כי יש דברים שאילו היו

²⁴ גזבר, יהודה. "כל הדעות הנכונות", הכריכה האחורית - בלוג אינטרנטי, 2020

²⁵ "אהרון פוגש בחורה", עמ' 130

²⁶ אנגלמן, ליאור. "עורי צפון ובואי תימן", בתוך שקופים, ספרית בית אל, 2010, עמ' 15

²⁷ אנגלמן, ליאור. "קאלות", בתוך שקופים, ספרית בית אל, 2010, עמ' 55

ידועים, לא היה צורך לחפש אותם. הם מחפשים את המקום שלהם מחדש בכל מרחב. מחפשים זהות. מחפשים את המילה הנכונה להגיד, את המשפט שאין לחזור ממנו [...]. מסתכסכים עם עצמם, מתלבטים, תוהים על הראשונות שוב ושוב, ובעיקר הולכים לאיבוד ומחפשים איך לצאת ממנו.²⁸

אני חושב שהמגמה הזו, של הפערים בין הדמויות ה"מתלבטות" ל"ידועות", משתקפת היטב בסיפורים האלה ובכלל, ואולי גם משקפת הבדלים מהותיים באופיים של הסופרים. בביקורת שלה ב"הארץ" על "ופלים לימון", תמר רותם כתבה ש"הסיפורים נכתבים מתוך הבנה גמורה למצב של מי שזה מכבר איבדו את האמונה".²⁹ כלומר, שגזבר מבין את גיבורי הסיפורים שלו, ואולי אפילו מזדהה איתם. נראה שגזבר הוא אדם שנותן הרבה מקום לחשיבה, להתלבטות, לחיפוש, ומתוך כך הוא גם מגיע לכתיבה על כך - כתיבה שמערערת את הנוחות של המגזר הדתי לאומי. אבל אנגלמן, כך נראה, לא מתלבט לגבי ההגדרה החברתית שלו, דרך חייו, מידת אמונתו בא-לוהים; הוא הרבה יותר מיושב בדעתו. הכתיבה שלו אמנם מעלה ביקורת, אבל היא נובעת מתוך המגזריות, ושלמה עם כך.

כשאהרון פוגש את אמונה במטבח הצבאי גזבר מספר בפירוט על שנותיו של אהרון בסניף ואז בשיבה. לשיבה יש כמה צדדים: ראשית, היא מקום רוחני מאוד, שהלומדים בו מזניחים את הגופניות שלהם; הם ישנים ואוכלים מעט מאוד. "הגוף", גזבר כותב שם, "הגוף שבישיבה אינו קיים, שאין בה אלא דיבורים ומחשבות במי שאמר והיה עולם, הגוף פתאום רץ ואוכל ומתפזר שרירים וכשהוא רואה בחורה הוא כמה מאוד".³⁰ ואכן, הקשר הראשוני בין אהרון לאמונה נובע ממקום גופני לחלוטין - וההוכחה היא, שהם באים משני עולמות שונים לגמרי, ויש ביניהם פער רעיוני ואידיאולוגי לא מבוטל. כי בעוד אהרון הוא יוצא של ישיבה דתית "רגילה", והוא בטוח באמונה שלו ובדתיותו, אמונה מציגה את עצמה, מבחינה דתית, כ"לא יודעת אבל לא, לא נראה ל...".³¹

בנוסף, אהרון הוא בייני"ש: בן ישיבת הסדר שהתגייס לצבא. אמונה, למשל, רואה בו "זקן מדובלל ומשקפיים וגמרא ביד"³² שהוא תיאור אייקוני מאוד לכך. אולם, הצבא הוא בעל מהות שונה לגמרי מהישיבה, בפנים רבות, החל בכך ששיבה היא מקום מסוגר - מנותק "מהחיים האמיתיים". היטיב לתאר זאת אריאל יונגסטר, במאמרו "המלכוד הישיבתי והאתגרים הנפשיים בשיבה":

"נראה שהישיבה מניחה שכולם אמורים 'ליישר קו' - להתנהג לפי הנורמות הקיימות, ובכלל זה גם לזנוח את תחומי העניין השונים והמגוונים שהביאו 'מבחוץ'. דא עקא,

²⁸ גזבר, יהודה. "האדם שידע לחפש - לזכרו של הרב שג"ר", הכריכה האחורית - בלוג אינטרנטי, 2014

²⁹ רותם, תמר. "טלית ושמה תשוקה - "ופלים לימון" פותח צוהר לחברה הדתית כפי שלא הכרנו בספרות הישראלית", הארץ: ספרים, 2020

³⁰ "אהרון פוגש בחורה", עמ' 131

³¹ שם, עמ' 132

³² שם, עמ' 131

המציאות מעידה ש'נטישה' יזומה כזו לא מתרחשת בפועל; מה שעולה במקומה הוא הדחקה של הפער בין שרידי העולם 'שבחוץ' ובין ההווה הישיבתית, היוצרת מתח בלתי נסבל ביניהם [...] כך למשל, בציור הדיכוטומי שהיא מעמידה בין העולמות שבהם חי התלמיד, היא עשויה לייצר קיטוב זהותי בינו לבין עצמו [...] קיטוב כזה גורם בהכרח לקצר תקשורתית, ומותיר את ערכי הישיבה במעין 'בועה' מנותקת מהחיים.³³

בוגרי החינוך הדתי מסתכלים לאחור, אל חייהם דאז, בישיבה, ורואים בה "תיבת נח".³⁴ רותם כתבה על גיבורי "ופלים לימון" ש"יש בהם כמיהה ונוסטלגיה לגן עדן שנפלטו ממנו",³⁵ ואני רוצה לטעון שלא מדובר כאן על ההתפכחות מן האמונה, אלא על היציאה מהתחום המוגן של הישיבה.³⁶ אם נחזור אל אהרון, ניתן לומר שהוא חווה כאן את היציאה הזו במלוא עוצמתה: כי בישיבה, ובכן, אין בנות. שם, בישיבה, אהרון יכול ללמוד גמרא מנחות בלי שיקפוץ עליו "רוגזו של היצר הרע".³⁷

אם נשוב אל הסיפור, נראה כי הביוגרפיה של אהרון נכתבת לאור ההיסטוריה הרומנטית שלו: במסגרת תנועת הנוער, "בני עקיבא", שבה הוא עומד בניסיון ולא מפתח קשר עם נורית היפה, כלומר: "מפספט ביצרו ולא חוטא";³⁸ בישיבה שלאחר מכן, שבה רבנים מנסים להסביר לו מה זו, בכלל, אהבה; בדייטים ש"לא הלכו לו".³⁹ יותר מכל, הסיפור הזה מתאר את השינוי בתפיסת העולם שאדם עובר כשהוא נפגש עם הבדידות: כשההרון עובד בנקודת השבר, בקונפליקט שבין תיבת הנוח לבסיס הצבאי, בקרע שבין הוודאות לבלבול - הוא נשבר, משתנה, ואולי אפילו יבחר ללכת עם היצר הרע.

הזכרתי קודם את הסיפור "עורי צפון ובואי תימן" של אנגלמן, וארצה להרחיב עליו מעט יותר. בסיפור, בחור מזרחי ובחורה אשכנזיה נפגשים במקרה ברחוב, מכירים, ולאחר זמן מה הם מחליטים להתחתן. אבל ההורים, משני הצדדים, מלאים בדעות קדומות לגבי העדה של בן או בת הזוג מהצד השני, ומנסים למנוע את החתונה. נוצר קונפליקט.

העניין שסביבו סובב הסיפור הזה שונה לגמרי: כאן הוא דווקא הדרישות החברתיות, העדתיות, שאינן נפתח הסיפור. בסיפור ההורים "מביאים" את הפערים בין העדות גם לתחום הדתי-הלכתי, החל בזלזול ועד לקנאות דתית: ההורים מעדות המזרח טוענים שהאשכנזים קרים, "פוסחים על שתי הסעיפים" ו"מקצצים בנטיעות".⁴⁰ הבחורה מספרת מאוחר יותר שאביה רואה בספרדים "אנשים ריקים וחשוכים" ש"מרום חביבות השוק עליהם אף את בתי הכנסת שלהם הופכים

³³ יונגסטר, אריאל. "המלכוד הישיבתי והאתגרים הנפשיים בישיבה", כתב העת בר - בין יוצר למקום, גליון שמיני, 2021.

³⁴ כפי שניסח זאת הרב יאיר דרייפוס בהזדמנויות שונות.

³⁵ טל, יהודית. "הגבולות של יוצרים דתיים הם לאו דווקא לפי ההלכה", שם.

³⁶ תהליך היציאה אל העולם מן הבועה של החינוך הדתי מאפיין דמויות ספרותיות נוספות. ראו למשל את דמותה של אופיר בספרה של יהודית קגן, "חרשתא".

³⁷ "אהרון פוגש בחורה", עמ' 131.

³⁸ ארמז מהתלמוד בבלי, מסכת גיטין דף נז, בהקשר לסיפור של יוסף ואשת פוטיפר: יוסף היה עבד בבית פוטיפר ואשת האדון ניסתה לפתות אותו לשכב עימה. יוסף עמד בפיתוי ונמנע מכך.

³⁹ "אהרון פוגש בחורה", עמ' 135.

⁴⁰ אנגלמן, ליאור. "עורי צפון ובואי תימן", בתוך שקופים, ספרית בית אל, 2010, עמ' 16.

הפערים בין המזרחים לאשכנזים בחברה הדתית לאומית דומים לפערים שבחברה הישראלית בכלל⁴², אבל כאן הם מקבלים מימד דתי, כפי שהראתי, ויש כאן בעיה כפולה: ראשית, עליית מדרגה ביחס השלילי בין המגזרים; ושנית, הפיכת הדת למכשיר להצדקת היחס הזה. לרוב, נושא האפליה מדובר יותר בהקשר של אפליית האשכנזים את המזרחים⁴³, בעיקר בצורה תרבותית וכלכלית, וכאן היא מקבלת צורה במשפט: "שהם עשירים ואנחנו עניים, ובידוע שהעני חשוב כמת אצל העשיר".⁴⁴

אבל למרות כל אלה, ואולי דווקא בגללם, הזוג לא מוותר. הסיפור מתכתב, ברמה מסוימת, עם סיפורם של עקיבא ובתו של כלבא שבוע, סיפור המופיע בתלמוד במסכת כתובות: בתו של העשיר "כלבא שבוע" רצתה להתחתן עם הרועה העני עקיבא, ואביה סירב והזהיר שאם לא תשמע לו הוא ידיר אותה מנכסיו.⁴⁵

סיפורם של רבי עקיבא ובתו של כלבא שבוע לא מועלה באקראיות, אלא בגלל הקשר העמוק בין הדברים: לא רק בגלל הסיפור על האבא שמדיר את בתו, אלא גם בגלל האהבה שמתגברת על הדעות הקדומות שבין העדות.

אם כך, דרך הסיפור האינדיבידואלי אנגלמן מציג ביקורת כללית, חברתית. אביא בהקשר זה את דבריו בראיון לאלישיב רייכנר:

"אני לא חושב שיש בעיה לספרות להעביר מסר. מאחורי כל הרומאנים הגדולים של כל הסופרים הידועים יש מסר שבא מהחיים של האמן ומנקודת המבט שלו. אדם מביא את עצמו לתוך הסיפור. הבעיה מתחילה כשהספרות הופכת לספרות מטעם, כשיש מסר שצריך להעביר והכול שחור ולבן. אני מקווה ומאמין שהסיפורים שלי מורכבים יותר. לפעמים גם אני שואל את עצמי: אוקיי, אז מה המסר?"⁴⁶

לדעתי, יש קשר הדוק בין השקפת העולם התורנית למהות הכתיבה. אצל גזר העניין הוא האינדיבידואליות: הרגשות של הדמויות ועל הדיסוננס שלהם בין הנפש לגוף. ואכן, יהודה גזר למד, בין השאר, בישיבת שיח יצחק, שרבה היה הרב שג"ר - הוגה שדיבר רבות על המימד האינדיבידואליסטי ביהדות, ובהמשך גם כחלק מתפיסתו הפוסט מודרנית.⁴⁷

אנגלמן, לעומת זאת, מספר את הסיפורים שלו כדי לדבר על פערים חברתיים ולהציף בעיות של הכלל, המגזר והישראליות כולה: ב"עורי צפון" הוא מדבר על עדתיות, ב"קאלות" על רווקות מאוחרת, ב"אדרת" על הפילוגים בעולם הדתי.⁴⁸ אנגלמן לימד בישיבת עטרת כהנים, הנחשבת

⁴¹ "עורי צפון", עמ' 18

⁴² פיקאר, אבי. "הצינונות הדתית והמזרחים - מאז ועד היום, נאמני תורה ועבודה", אוקטובר 2010.

⁴³ דרעי, שגית פרץ. "ברירת המחדל של הדתי הלאומי: להיות אשכנזי", כיפה, 2016

⁴⁴ "עורי צפון", עמ' 16

⁴⁵ תלמוד בבלי כתובות סב ב

⁴⁶ רייכנר, אלישיב. "צייד הצבעים", מקור ראשון - דיוקן, 2010

⁴⁷ כהנא, אביעד. "חופש וקודש - הרב שג"ר קורא את ההגות הקיומית של ניטשה ומשלבה לתוך חינוך דתי",

אוניברסיטת בן גוריון, 2017

⁴⁸ רייכנר, "צייד הצבעים", שם.

לחלק מזרם "הקו". היא דוגלת, כחלק מתורתו של הרב קוק, בחיזוק הפן הלאומי של היהדות ובעבודת א-לוהים ציבורית, כאומה.⁴⁹

ב"קאלות", סיפור אחר של אנגלמן שכבר הזכרתי קודם, גיבורת הסיפור מתארת במעין מונולוג את חווית חייה כרווקה. הרווקות המאוחרת היא נושא שמסעיר, בשנים האחרונות, את המגזר הדתי לאומי - החל בארגון כנסים בנושא⁵⁰ ועד להפקת סדרה באורך מלא עונה לשם סרוגים, שגיבוריה הם רווקים דתיים.⁵¹

אנגלמן מעלה בסיפור כמה מוטיבים חוזרים בחיי הרווקות המאוחרת, למשל: התערבותם של בני המשפחה בחיי הדייטים של הגיבורה. השאיפה של גיבורת הסיפור (שאגב, שמה לא מוזכר: כאילו ביקש אנגלמן להפוך אותה לאישה חסרת פנים, לתופעה) היא להיות כלה, והדבר נוכח בכל: בנושא (המשני) של הסיפור, בפרח ה"קאלות", בציטוט משיר ההלל לכלה האולטימטיבית, ("בכל ערב שבת מתנגן באוזניי "שקר החן והבל היופי" במנגינה המוכרת כל כך..."⁵²), בעיסוק האובססיבי שלה בעניין.

אם כן, יש כאן שני עניינים: ראשית, הגישה של הסופרים לתופעה היא שונה מלכתחילה. גזבר כתב על העניין הזה במאמר ראוי לציון בשם "עלייתה של האקסית המיתולוגית":

"הקושי הזה היה מורה הדרך הראשי שהוביל אותי לכתיבת המאמר הזה [...] המון הרהורים על החברה בה אני חי. הרהורים שהתחדדו, בין היתר, בשבת שעשיתי יחד עם החברים מהשיבה הקודמת שלי: פתאום נזרקתי לתוך שיח על דייטים, על הצעות, אנשים שמקבלים או שלא מקבלים הצעות, והדברים היו זרים לאזני. כשקמתי ואמרתי שאני כמעט ולא מקבל 'הצעות' פתאום הבנתי שכל העיסוק ברווקות, בחברה שלי, הוא במקום אחר לגמרי: לא כבעיה הצריכה להפתר, אלא כמעט כברירת מחדל שרק נס יעזור לה להשתנות. וברירת מחדל, אם יותר לי לומר, לאו דווקא רעה [...] אפשר לומר שהמאמר שלי נע בדיוק על הציר הזה: בין הבעיה לברירת המחדל."⁵³

ושנית, יש כאן אפשרות לבחון את התמה שעליה הסופר מעוניין לפרט. כי בעוד שגזבר מרגיש את הבדידות של הדמויות ואת כאב החורף, אנגלמן, כך נראה, רק רוצה שהן יתחתנו.

⁴⁹ שטרסברג - דין, שרה. "יחיד, אומה ואנושות - תפיסת האדם במשנותיהם של א.ד. גורדון והרב קוק", ת"א: הקיבוץ המאוחד, 1995.

⁵⁰ אנגלברג, ארי. "רווקות מתמשכת בציונות הדתית: דתיות ואינדיבידואליזציה במודרנה המאוחרת", הוצאת אוניברסיטת בר אילן, 2020.

⁵¹ בורג, חגית. "תורה ויצירה: יצירות טלוויזיוניות של יוצרים דתיים כביטוי למתח בין דת ומודרנה בציונות הדתית", אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, 2013.

⁵² "קאלות", עמ' 54.

⁵³ גזבר, יהודה. "עלייתה של האקסית המיתולוגית - קריאה של תופעת הרווקות", מתוך: קונטרס, כתב עת בהוצאת ישיבת שיח יצחק, כרך כג, תשע"ג, עמ' 66.

כשעוסקים בתשוקה שמובילה את האדם לרצות בבו או בבת זוג, יש הבדל משמעותי בין התשוקות הגופניות מחד לאלה הנפשיות מאידך: ושני אלה נמצאים בטקסטים של גזבר. אחד מהסיפורים בפלים לימון, שכבר הזכרתי קודם, הוא "מכבסה": שאול הוא בוגר ישיבת הסדר המתגורר בירושלים. הוא פוגש בחורה במכבסה, שותה איתה ומשתכר, מקיא, ואז מספר לה את הסיפור שלו. באופן כללי, זה סיפור מעורפל: הסידור של הפסקאות מבלבל, והתוכן נע בין הסצנות הפיזיות לבין ההרהורים של הדמות הראשית, שאול, ושל המספר האנונימי.

ב"מכבסה" גזבר כותב:

"לפעמים אתה אומר לעצמך אני צריך מגע. אני צריך מישהי. וכך אתה מוצא את עצמך בתוך חדר שאתה לא מכיר עם בחורה שאתה לא מכיר. ואומר לעצמך אבל אנחנו כל כך בודדים בתוך תוכנו. בואי נתכרבל קצת זה בזה. ויודע שזה דבר רע. שלא משחקים ככה עם לב של בחורה [...] לא עושים דברים כאלה, אבל בכל זאת יש בך חלל עצום שכל מה שהוא מבקש כרגע זה קצת להתקער בגב של מישהי ולהתמלא לכמה רגעים."⁵⁴

שאול אמנם מתאר את הצורך שלו במגע אבל נותן לכך הסבר נפשי מאוד, שלא מתייחס כלל למשיכה המינית הפשוטה. את ההפך הגמור מכך נכתב ב"לא מצאתי לגוף טוב", סיפור נוסף של גזבר:

"אנשים אומרים ריקנות כאילו מדובר בחדר ריק, אבל זו ריקנות שדומה יותר למים מתרוקנים מכיור. כאילו משהו נשאב לרגע וייקח זמן עד שיתמלא שוב. ובזמן הזה, בין הריקנות והמלאות, נדב אמר לעצמו אבל מה, מה יכולתי לעשות, ואמר לעצמו, הרי אני רוצה להיפגש איתה בלי מחיצות הגוף, בלי לכמוה אליה כי אני גבר והיא אישה, לפגוש אותה באמת, נפש לנפש, ותוך שאמר לעצמו ידע עד כמה הוא משקר לעצמו כרגע. עד כמה הוא מוצא לעצמו תירוצים ברומו של עולם רק כדי להיתחמק המתחושה הזאת, הנוראית, שהוא יושב מולה והיא יושבת מולו, ממש פנים מול פנים, והוא לא רואה בה כלום, רק גוף."⁵⁵

נדב, גיבור הסיפור, היה רוצה מאוד שהתשוקה שלו תנבע ממניעים רוחניים, נפשיים, אבל ההסתכלות שלו מקועקעת לצורת ההסתכלות המינית. הדיסוננס והפער בין הדברים הוא מה שנותן את הטון העגמומי, המיואש, לסיפור זה.

כדי להבין טוב יותר את הקונפליקט שבו נדב נמצא, יש להזכיר שהיהדות מקדשת את מוסד הנישואים ומעניקה לו חשיבות רבה מאוד. להלן ציטוט מ"נשים במקרא", אחד מספרי הרב עדן אבן-ישראל:

⁵⁴ גזבר, יהודה. "מכבסה", בתוך ופלים לימון, בהוצאת משכל (ידיעות ספרים), 2020, עמ' 225.
⁵⁵ גזבר, יהודה. "לא מצאתי לגוף טוב", בתוך ופלים לימון, בהוצאת משכל (ידיעות ספרים), 2020, עמ' 225.

"...שני החלקים הללו, הגבר והאישה, הם בעצם מרכיבים של יחידה אחת שלמה, יחידה שמראשית הוויתה אכן נוצרה כאדם אחד, כדמות אחת. למטרות שונות (בעיקר לשם השגת קשר שונה, אולי עמוק יותר, ועל כל פנים מורכב יותר), מופרדת היחידה הזו לשני חצאים, או בלשון מפורסמת: לשני פלגי גוף, שכל אחד מהם הוא רק פלג, חצי גוף. החלקים הללו מחפשים זה את זה, ואינם מוצאים את השלמתם אלא בצירופם יחד ליחידה חדשה, אחרת [...] הילד שעוזב את אביו ואת אמו כאילו חוזר ומחפש את חלקו האחר, שאבד לו [...]. והוא חוזר ומחפש את השלמתו להיות שוב לבשר אחד, כפי שהיה לפני היצירה השנייה, כאשר נחתך כביכול לשניים, הוא מנסה לחזור אל הזמן שהיה ביצירתו הראשונה, כמהות אחת."⁵⁶

השאיפה של נדב לקשר נפשי נובעת מהחינוך הדתי שקיבל: הוא רוצה לראות את הדברים דרך הפן הרוחני, הדתי והקדוש, כפי שחונך. כאן נעוצה הטרגדיה בסיפור של נדב: זו שאיפה חסרת סיכוי, כפי שנכתב בסוף של "מכבסה":

"היא לא מבינה מי אתה, היא לא מבינה מה אתה אומר, בעיניה הדברים פשוטים: גוף נזקק לגוף, נפש היא רק פונקציה בכל הסיפור הגדול הזה."⁵⁷

⁵⁶ שטיינזלץ, עדין. "נשים במקרא" - אוניברסיטה משודרת, הוצאת משרד הביטחון, 1983 עמ' 10-11
⁵⁷ "מכבסה", עמ' 229

"אני כבר שלש שעות עומד ליד הפלאפון ולא מתקשר רק צועק את זה אל החלונות ומקלל את תשתית האינטרנט של הדירה שלי ומחכה שכל הסיוט הזה ייגמר ואומר לעצמי אולי תתקשר אליה, אולי היא תבוא להתבודד איתך, ויודע שזה הדבר שהכי אסור בעולם וזה סכנת נפשות כי אולי אני נשא ואולי תידבקי ואולי נמות אבל תגידי לי, נועה, הרי גם מהבדידות הזאת אפשר למות."

(גזבר, יהודה. "מה זה בידוד אם לא דירה ריקה", הכריכה האחורית - בלוג אינטרנטי, 2020)

בדידות זה לא תמיד דבר שאומרים במילים: לפעמים היא בסך הכל מן תחושה עמומה שמרחפת בחלל, אופפת את בני האדם ואת הדמויות הספרותיות. משכך, יהיה קשה לעיתים לשים את האצבע על משפט, לומר: תראו, הנה כאן הוא מרגיש את זה, כאן הוא "לא חלק מכל העולם הזה"⁵⁸.

ואף על פי כן, כותבים מסוימים הצליחו לבטא אותה דרך השירה והפרוזה. אצל יהודה גזבר, למשל, התחושה הזו מופיעה ברקע של מרבית הסיפורים שבקובץ ופלים לימון. כדוגמה, אביא שלושה מהם:

בסיפור "חוג ציור" רב בישיבה תיכונית, אלי, מצטרף לחוג ציור. בין השאר, אלי מדבר שם על כך שכביכול רבנים הם רק רבנים ושהם לא צריכים חברים:

"אנשים חושבים שרבנים הם רק רבנים, שוכחים שגם הם צריכים לפעמים חברים לדבר איתם, לא רק חברותות. משום מה, אנשים הרגישו בנוח לדבר איתו רק על הלכה, לפעמים על דבר תורה של שבת, או על רעיונות תורניים מסוימים. הוא אהב ללמוד תורה, אז זה לא הפריע לו כל כך לדבר על זה, אבל לאט לאט נוצר שם איזשהו ריחוק, כאילו אנשים חוששים לדבר איתו על כל דבר. הוא עדיין שוחח מדי פעם עם החברים מהישיבה, אבל הם התרחקו
אט אט."⁵⁹

ב"ליל סדר", טל, שהיא אישה נשואה, מבקשת מאחותה הרווקה, דפנה, לפנות את החדר שלה בבית ההורים במהלך חג הפסח, כדי לפנות מקום לטל ולבן זוגה. הסיפור מתאר, בין השאר, את תחושת הבדידות הקשה שאופפת את דפנה, ואת החוסר שהיא חשה בהיעדרו של בן זוג:

⁵⁸ גזבר, יהודה. " (ופתאום בין כל האנשים)", הכריכה האחורית - בלוג אינטרנטי, 2014
⁵⁹ גזבר, יהודה. "חוג ציור", בתוך ופלים לימון, הוצאת משכל (ידיעות ספרים), 2020, עמ' 202

"דפנה אכלה משולש ועוד משולש והרגישה איך היא לבד לבד בתוך כל ההמולה יושבת כמו שההמון מפנה מקום לאנשים שיעברו בו, ככה היא הולכת בלב העולם ואנשים רחוקים ממנה ד' אמות לפחות וכמה זמן זה עוד יהיה ככה."⁶⁰

גזבר כותב שאנשים רחוקים מדפנה ד' אמות, ביטוי שיש לו שתי מקורות בתקנות המשפט העברי: ראשית, כאשר חפץ הפקר מושלך במרחב הציבורי, לאדם הנמצא במרחק של ד' אמות מהחפץ יש עליו בעלות⁶¹ ("קניין", מונח הקשור גם לעולם הנישואים והקידושין). ושנית, השמירה על "מרחק ד' אמות" נוגע גם להלכות נידוי; כאשר בית הדין היהודי מחליט לנדוד אדם מסוים, חל איסור לשבת עמו בד' אמותיו.⁶²

השימוש של גזבר במונח ההלכתי של "ריחוק ד' אמות" מדגיש את הבדידות שדפנה חשה כרווקה; היא מרגישה כחפץ הפקר המוטל בהמון ואיש אינו רוצה בו, איש אינו פורש עליו את חסותו. יותר מכך: היא מנודה. כולם סביב דפנה מחולקים לזוגות-זוגות והיא חסרה.

"סיגריות כמו נשמות שרופות", הוא סיפור שנע בין מחזה יווני, אולי טרגדיה, לסיטואציה הבאה: שני חיילים, המכונים "אפלטון" ו"סוקרטס", נוטלים סמים ומתמסטלים במהלך שמירה. על אף שהסופר בחר לדמויותיו שמות של פילוסופים יוונים שעסקו במושגים ורעיונות ערטילאיים, בטקסט הזה הבדידות הקיומית מקבלת מובן מוחשי מאוד, כמעט מוצק, דרך התיאורים הפיזיים:

"הידיים שלו מחפשות יד רכה להיאחז בה, הגרון מתכווץ לזיכרון צחוקה (מתי זה היה?), השפתיים מתקמטות. אפילו לעשן אינו יכול: הקופסה ריקה ולקנות לא הספיק. בלית ברירה הוא נעמד וצופה מבעד לפלסטיק השרוט שאופף את העמדה מכל צדדיה, לראות: אפל מאוד הריק ופעור."⁶³

וגם:

"כך סוף הכול, לאפלה: אל כל השחור השחור שנדבק מהאפר המצטבר על זוגיות המשקפיים ומעוות את הראייה לכדי אספקלריה שאינה מאירה. וכי איך תאיר, איזה שביב אור יכול להיות במקום הגלמוד הזה, גדוש לבבות שבורים."⁶⁴

בשלב מסוים מחבל חודר ליישוב עליו החיילים שומרים והורג את אחד מהם. התפנית העלילתית הזו מדגישה את הבדידות הקיומית של שניהם: סוקרטס נולד לבדו ומת לבדו, ואפלטון נותר לבדו בעמדת השמירה כשחברו חתר למגע ונהרג.

⁶⁰ גזבר, יהודה. "ליל סדר", בתוך ופלים לימון, עמ' 238

⁶¹ תלמוד בבלי, מסכת בבא מציעא, דף י', עמוד א'

⁶² משנה תורה, הלכות תלמוד תורה, פרק ו', הלכה י"ב

⁶³ גזבר, יהודה. "סיגריות כמו נפשות שרופות", בתוך ופלים לימון, עמ' 174

⁶⁴ שם, עמ' 177

על אף שבשלושת הסיפורים שהצגתי עולה הבדידות כאנקדוטה, כביכול, פן חדש על הדמות שלכאורה לא משפיע על העלילה באופן ישיר, תחושתיה של כל דמות שונות משל חברתה. ההבדלים בין הרגשות שונים במהותם: הרב אלי רוצה חברים, אנשים שאפשר לדבר ולבלות איתם; דפנה רוצה שיהיה לה מישהו לחלוק איתו את ד' האמות של ה"יחוד" ההלכתי, כלומר: בן זוג; ושני החיילים-הפילוסופים נוהים אחר חזיונות ערטילאים של בנות זוג, צופים בערפל ובבדידות יורדים על הארץ ואינם יכולים לעשות דבר. גזבר פירט על ההבדלים בין התחושות השונות של הבדידות באחד מהמאמרים שפרסם בבלוג שלו, "הכריכה האחורית":

"זה כמו, הוא אומר, זה כמו שאני אגיד לך 'אני לבד'. תחשבי כמה פירושים יש ל'אני לבד' הזה. הוא יכול להיות 'בודד לי' והוא יכול להיות 'אני צריך עזרה' והוא יכול להיות 'אני צריך חיבוק' והוא יכול להיות 'אני צריך חברים לראות איתם סרטים מטופשים' והוא יכול להיות 'העולם הזה הוא כזה מקום בודד, כל אדם לעצמו' והוא יכול להיות 'הבדידות הקיומית הזו, כל אדם, לבדו נולד ולבדו מת ובינתיים מה'. המון דברים הוא יכול להיות. ואם אני אומר לך 'אני לבד', את מבינה אותי, מה אני רוצה, אבל אם אני אגיד לתומר 'אני לבד', הוא יגיד 'יאללה בוא, יש אצלי כמה חבר'ה משחקים פיפ"א'. זו כאילו אותה השפה, אבל זה לא. את מבינה, נכון?"⁶⁵

ובמקום אחר:

"יש הבדל בין בדידות חברתית ובין ה'לבדיות' האקזיסטנציאלית, (היא ה'בדידות' הקיומית של קירקגור, היא הבדידות של גרוסמן ב'שתהיי לי הסכין', שהיא גם הבדידות-)"⁶⁶

הווי אומר, שלמילה בדידות יש משמעויות רבות; בפרק זה אחלק אותם לשלושה, שהם: (א) בדידות קיומית, (ב) בדידות חברתית, ו(ג) בדידות רומנטית, כלומר - כזאת הנובעת מתחושת החוסר בבן או בבת זוג.

הפן הבולט ביותר של הבדידות, אצל גזבר, זה שלו הוא קורא "בדידות" ובו הוא עוסק לא פחות מבבדידותם של הבודדים חברתית ומשל הרווקים (שאליהם אגיע בהמשך), זו הבדידות האקזיסטנציאלית - הניכור שבני אדם מוכרחים לחוש בשל החיים בעולם שבו "הקיום קדם למהות"⁶⁷, כדברי סארטר.

אבסורדיזם, אקראיות וניכור

הפואטיקה הוא אחד מן הספרים הראשונים בהיסטוריה שעסקו בנייתו אינטלקטואלי של האמנות, השירה והתיאטרון. אריסטו טוען שם כי כל טרגדיה מחולקת לכמה חלקים הכרחיים,

⁶⁵ גזבר, יהודה. "על כן קרא שמה בבל - לפרשת נח", הכריכה האחורית - בלוג אינטרנטי, 2018.
⁶⁶ גזבר, יהודה. "החוק למניעת בדידות, בניין שלם כניסות א-ה", הכריכה האחורית - בלוג אינטרנטי, 2012.
⁶⁷ סארטר, ז'אן פול. אקזיסטנציאליזם הוא הומניזם, תרגום חדש ואחרית דבר: ד"ר עירן דורפמן, הוצאת כרמל, 2014.

שאחד מהם הוא ה"פריפטאה" - הרגע העלילתי שיוצר את היפוך הנסיבות, כלומר: נקודת המפנה. בנוסף, הוא קובע שם שעלילת הטרגדיה מתאפיינת במעבר שבין אושר לאומללות.⁶⁸

אם נתייחס ל"סיגריות כמו נשמות שרופות" במונחים של טרגדיה, נראה שנקודת המפנה אינה נכללת בסיפור עצמו: הרי הסיבה הראשונית שבגללה לאפלטון ולסוקרטס כל כך קר ו"אין מקום שאפשר ללכת אליו, אין חיק שאפשר להתכרבל בו"⁶⁹ או הסיבה שבגללה חברה של אפלטון עזבה אותו ("זאת כבר השבת השלישית שאני סוגר"⁷⁰) היא הצבא, המסגרת שעליה גזבר אומר ש"הדרך היחידה לצאת מהתבנית הזאת היא לא להיכנס אליה מלכתחילה",⁷¹ כלומר: הדרך היחידה להימלט מן האווירה הצבאית, על כוחניותה וחשכתה, היא לא להתגייס מלכתחילה: הגיוס הוא המאורע המחולל שגורם לשני החיילים להיות אומללים כל כך. יש כאן אמירה שהיא כללית מאוד, מעבר לגבולות המגזר: הביקורת היא על המבנה של המדינה הישראלית.

האומללות של אפלטון וסוקרטס אינה נובעת רק מתחושת החוסר בבת זוג או מחוסר החופש שלהם במערכת הצבאית לעשות כרצונם, אלא גם מ"הבעיה הקיומית" בכלל. הפילוסופים האקזיסטנציאליסטים התייחסו, בנושא זה, בעיקר לשלושה תחומים: האקראיות של הקיום, האבסורדיות שלו, והניכור שבני האדם חשים בשל כך.⁷² "סיגריות כמו נשמות שרופות" עוסק בכולם.

באבסורדיות של הקיום, בהקשר ישיר לנוכחות הצבאית במרחב:

"ובינתיים עולה לנגד רוחו החתול ההוא, הגור, ששיחק במשטח הרק"מ;⁷³ רדף אחרי שרשיר של מא"ג⁷⁴ וקיפץ עליו ונשך בו ונמלט כל עוד רוחו בו, מסתתר מאחורי ברוס⁷⁵ אבוד, ובסוף הצטנף בתוך עצמו ושקע בשינה."⁷⁶

לא נראה שגור החתולים חש מנוכר, אך בעיניי החייל כך הם הדברים: הרי מה ליצור תמים וצער כל כך בין כלי הנשק והמוות, הנושאים את שמותיהם מאוצר המילים הצבאי. גזבר מתרעם כאן על האבסורדיות שבה נוכחות של צבא הפכה לנורמלית, "עד כדי כך שרק תיירים מבחינים שכולם חמושים".⁷⁷

⁶⁸ אריסטו, פואטיקה, תרגום מיוונית, מבוא והערות - מרדכי נק, מחברות לספרות, תש"ז.

⁶⁹ "סיגריות כמו נשמות שרופות", עמ' 178

⁷⁰ שם, עמ' 174

⁷¹ שם, עמ' 177

⁷² ניטשה, פרידריך. הולדת הטרגדיה; המדע העליון, ירושלים ות"א: הוצאת שוקן, מגרמנית: ישראל אלדד, 1969.

וקאמי, אלבר. המיתוס של סזיפוס: מסה על האבסורד, תרגם צבי ארד, הוצאת עם עובד, 1978.

⁷³ ראשי תיבות של רכב קרבי משוריין.

⁷⁴ ראשי תיבות של מקלע אחיד גדודי או "Mitrailleur d'Appui Général" – "מכונת ירייה לשימוש כללי",

מצרפתית.

⁷⁵ כיוני לארגז תחמושת.

⁷⁶ "סיגריות כמו נשמות שרופות", עמ' 179-180

⁷⁷ שם, עמ' 176

באקראיות שלו, מעצם ההתעסקות בחתול: אפלטון מבקש מסוקרטס "תגיד משהו"⁷⁸ וזה האחרון מדבר על חתולים, למרות חוסר הקשר הברור בין לבין האווירה, המקום והזמן שבו הם נמצאים.

ובניכור שבני אדם חשים בשל כך: כשגזבר כותב ב"סיגריות כמו נשמות שרופות" על אפלה ועל ריק ועל "אספקלריה שאינה מאירה"⁷⁹ הוא מתאר באופן כמעט פיזי את הניכור שעליו דיבר קירקגור, אחד מן הפילוסופים הגדולים של האקזיסטנציאליזם.⁸⁰ כשגזבר כותב איך החייל "רוצה לעשן אבל אינו יכול" הוא מדגים איך הייאוש האקזיסטנציאלי מן הפער שבין הרצוי למצוי מתבטא בכל רגע קטן בחייהם של הדמויות.

ב"מכבסה", סיפור אחר של גזבר שהבאתי בפרק קודם, נכתב:

"אני נמצא בתנוחה אינטימית עם דלי והבגדים שלי מלוכלכים בקיא וביין ובטינופת ופְתוּהוּ. אני נמצא באיזו אמבטיה שאני לא מכיר ומחר אני אקום ואדשדש ברגל כואבת אל מטבח שאני לא מכיר ואגיד שלום לשותפה שאני לא מכיר, שתבהה בי בזמן שאני אחפש בעיניים עצומות את הקפה המזורגג בארונות שאני לא מכיר. מה יש להם לדירות האלה של הבנות שהן שמות קפה שחור במקום לא נגיש ושמות נס קפה עם סויה כאילו זה הגיוני. מה לעזאזל הגיוני בסויה. מגעיל. קיא זה מגעיל קיא זה מגעיל מה הסיפור עם האסלה הזאת איך הגעתי לכאן בכלל."⁸¹

כששואל, גיבור הסיפור, שואל "איך הגעתי לכאן" אפשר להתייחס לכך כאל אמירה פשטנית: הרי קודם היה שיכור ועכשיו, משהתפכח, אינו יודע היכן הוא נמצא. אבל ניתן לשאול את השאלה הזו כתמיהה מהותית יותר, קיומית: שאול אינו מכיר את העולם האבסורדי שאליו נולד, אין הוא יודע איך הגיע אליו ובעיקר מדוע. האקראיות של הקיום, עליה דיברתי קודם לכן, מתבטאת גם כאן: המונולוגים של הדמויות קופצים מנושא לנושא, מתהיות פילוסופיות לעיסוק בחלב סויה.

אפשר וראוי להרחיב עוד רבות על המקורות לכתיבה של גזבר על קיומיות ועל הבדידות שנגזרת ממנה, למשל - היידגר, אלבר קאמי, דויד גרוסמן - אבל כדי שנוכל לקשר את הסיפורים לחברה הדתית דווקא, מן הראוי שאביא את דבריו של הרב יוסף דוב סולובייצ'יק בספרו "איש האמונה הבודד". וכך הוא כותב שם:

"...אופייה של הדילמה מונח בשתי מלים: אני בודד. אולם כאן מקום להדגיש, כי בשעה שאני אומר: "אני בודד" אינני מתכוון לומר שאני חי לבדי. ברוך השם, אני נהנה מאהבתם ומידידותם של רבים [...]. ובכל זאת אין בזה להפיג את הסבל והבדידות המלוות אותי תמיד. מדי פעם חש אני שנעזבתי על-ידי כולם, אפילו הקרובים ביותר. דברי משורר

⁷⁸ שם, עמ' 179

⁷⁹ מראה או זכוכית שאינה מלוטשת בשלמות, ומשום כך הבבואה הנשקפת בה אינה ברורה לגמרי. בבלי, יבמות, מט

⁸⁰ קירקגור, חיל ורעדה: ליריקה דיאלקטית (תרגום מדנית: איל לוי; הקדים וערך: יעקב גולומב), ירושלים: מאגנס,

תשמ"ו-1986.

⁸¹ גזבר, יהודה. "מכבסה", בתוך: ופלים לימון, 2020

התהלים (כז, י) "כי אבי ואמי עזבוני" מצלצלים באזני כקולו העצוב של התור. החוויה הזאת מולידה בקרבי כאב צורב מחד ותחושה מזככת מאידך. יש לי הרגשה שחוויה זו של בדידות דוחקת אותי כולי לעבודת הבורא.⁸²

הרב סולובייצ'יק קושר את הבדידות הקיומית שהוא חש לעבודת הא-לוהים. גזבר, לעומת זאת, במעשה כמעט פרובוקטיבי, משאיר אותה כפי שהיא: עומדת בפניה עצמה ונטולת משמעות קוסמית עמוקה או דתית. העולם של גזבר הוא עולם סתמי, אקראי מאוד. אם כך, אני רוצה לטעון שאין כאן בהכרח צורת הסתכלות תרבותית שונה על נושא מוכר: הרי דתיים רבים אינם חווים את תחושות הבדידות כקריאה לעבודת האל. העניין פה הוא עצם ההתעסקות של גזבר, כסופר דתי, בנושאים הללו. הגישה הספרותית הזו נושאת עימה חדשנות בפני עצמה ופריצת דרך בעולם הספרותי המגזרי.

אם אשוב אל משמעות הדברים של הרב סולובייצ'יק, ארצה להזכיר כי הדמויות של גזבר לא מתעסקות בא-לוהים כמעט בכלל - לא חושבות עליו, לא הוגות בו, והנטייה הדתית שלהן נובעת בעיקר מהחינוך שקיבלו, מההרגלים והצווים החברתיים, כפי שניסחה זאת תמר רותם:

"הסיפורים נכתבים מתוך הבנה גמורה למצב של מי שזה מכבר איבדו את האמונה, שאולי לא היתה להם מלכתחילה, אך אינם מהרהרים ביציאה בשאלה אפילו כפנטזיה או כמשאלה. הם נולדו להוויה הזאת ונראה שאינם מפקפקים כלל בשייכותם לחברה הדתית."⁸³

המחשבות של הדמויות, כמו בכל מתבגר, מתרכזות בעיקר ביחסים החברתיים: בהגדרה של מקומם בחברה ובמידת שייכותם אל המגזר, אם בכלל: לחברה הדתית, ולא אל אמונותיה.

בדידות חברתית

ב"חוג ציור" אלי מדבר על כך שבעיני החברה נדמה כאילו רבנים הם רק רבנים, כפי שתיארתי. דמותו של הרב נתפסת לפעמים, מסיבות דתיות, כדבר על אנושי, או כדמות ציבורית גרידא, כפונקציה; הפער הזה, בין האופן שבו אנשים רואים אותו לצרכים החברתיים שלו כאדם, גורם לו לתחושה עזה של ניכור.

אם נעבור לדמויות הספרותיות של הרב ליאור אנגלמן, נראה שבסיפורים הקצרים שלו אנשים חשים בודדים מכורח הנסיבות. הבדידות של הדמויות שלו שונה, ונובעת מהיותו של האדם לבדו כפשוטו: ב"שקופים", שהוא סיפור על אישה ממוצא אתיופי שעובדת במכולת, האישה שקופה בעיני החברה בשל מעמדה הסוציו-אקונומי; ב"הנני העניי", שמספר על אדם שמתחפש להומלס למשך שבוע, הדמות בודדה מכיוון שהיא חסרת בית - גם היא נמצאת מחוץ לחברה הנורמטיבית;

⁸² סולובייצ'יק, יוסף דב. "איש האמונה הבודד", מוסד הרב קוק, תשנב, עמ' 1.
⁸³ ראה הערה 13 לעיל.

ב"בעקבות הזמן" שמתאר את ההרוריו של קשיש בבית אבות, הקשיש נמצא לבדו גם הוא, בשל גילו המאוחר; וב"מקימי" - סיפורו של יונה, אדם שעבר דירה אל העיר הגדולה ולא מוצא מקום פנוי בבית הכנסת החדש שבו הוא מתפלל - הבדידות של הדמות נובעת מהיותה זרה ובעלת תרבות שונה.⁸⁴

אנגלמן לא מאמין בבדידות הקיומית של אנשים רגילים, בני אדם מן השורה, ש"נהנים מאהבתם ומידידותם של רבים"⁸⁵ ואף על פי כן חשים את הבעיה האקזיסטנציאלית מכה בהם. על אף שגם אצל גזבר יש מספר דמויות כאלה (כמו הרב אלי ב"חוג ציור"), הוא יטען שזו לא באמת בדידות - כפי שציטטתי - אלא בעיה חולפת, הנובעת מחוסר הבנה ותקשורת.

כפי שתיארתי, כל הדמויות שהצגתי בסיפורים של אנגלמן מרגישות בודדות, אבל התחושה הזו נובעת מפערים מציאותיים - כאילו יש משהו באחרים שאין בהן, ואילו הבעיה הזו היתה רק נפתרת, גם הן היו הופכות להיות "חלק" ומצטרפות אל המעגלים החברתיים: ב"שקופים" זה המעמד החברתי, ה"קסטה"; ב"הנני העני" זה הכסף, המצב הכלכלי-חברתי; ב"בעקבות הזמן" זה הגיל והזקנה, וב"מקימי" זו התחושה שחוה כל אדם שעבר דירה, ובמיוחד - מהפריפריה אל המרכז (ואולי גם השונות העדתית שבין בתי הכנסת השונים). אם כן, רק כשאדם יוצא ממצבו הטבעי, הנורמטיבי, כשהוא "שקוף", עני, זקן או זר - רק אז הוא הופך לבודד. הבעיה כאן היא בנסיבות החיים, לא בעצם קיומם.

בדידות שנובעת מרוקנות

כבר במקרא, בספר בראשית, נכתב ש"לא טוב היות האדם לבדו"⁸⁶ ואכן, סיפורים רבים סובבים סביב הנושא של חיפוש אחר בן או בת זוג. גם אצל אנגלמן וגזבר, הבדידות שנובעת מההעדר של "עזר כנגדו"⁸⁷ נוכחת ברגשות ובתשוקות של הדמויות, וכבר פרטתי עליה מעט בפרק הקודם.

ב"ליל סדר" שציטטתי קודם, הסיפור נפתח בפרפרזה למדרש מוכר מן ה"ילקוט שמעוני", אסופת מדרשים קדומה:⁸⁸

"בשעה שמלך המשיח בא, עומד על הגג ההוא שמעל השוק, משמיע להן לבנות ישראל ואומר, ענוותניות שבכן, יפות שבכן, דעתניות שבכן, ובפרט דפנה בן ציון מרחוב נרקיס חמש, הגיע זמן גאולתכן! [...] שאו עיניכן וראו איך הבאתי לכן בחור שלומד משפטים והוא נאה ורוכב על חמור לבן."⁸⁹

⁸⁴ אנגלמן, ליאור. "שקופים"; "הנני העני"; "בעקבות הזמן"; "מקימי", בתוך שקופים, ספרית בית אל, 2010.

⁸⁵ סולובייצ'יק, "איש האמונה הבודד", שם.

⁸⁶ בראשית ב יח

⁸⁷ שם, שם

⁸⁸ "שנו רבותינו: בשעה שמלך המשיח נגלה, בא ועומד על הגג של בית המקדש, והוא משמיע להם לישראל ואומר להם: ענוים! הגיע זמן גאולתכם! ואם אין אתם מאמינים ראו באורי שזרח עליכם". מתוך: פסיקתא רבתי, פיסקא לו וכן בילקוט שמעוני על ספר ישעיהו, רמז תצט

⁸⁹ גזבר, יהודה, "ליל סדר", בתוך: ופלים לימון, 2020 עמ 230

הפרפרזה הזו מבטאת היטב את התשוקה של דפנה לבן זוג; וכפי שראינו, בהמשך הסיפור מופיעים משפטים כמו "אנשים רחוקים ממנה ד' אמות", שמחזקים את נקודת המבט הזאת על ידי ההסתכלות ההלכתית של הנידוי וההפקר; כפייה של ריחוק על הדמויות ודחיקת האינטימיות שהן מבקשות כל-כך.

בנוסף, הבדידות של דפנה נובעת מתחושת החוסר שיוצרת ההשוואה התמידית שלה לסביבתה; יתכן גם שחתונתה של אחותה חיזקה את התפיסה הזאת. בהקשר זה, יש לציין, שמדובר רבות על סבלם של הרווקים במהלך ארוחות משפחתיות בשבתות ובחגים; האחים והאחיות באים אל ההורים יחד עם בן או בת זוגתם וגורמים לתחושות קשות בקרב בני משפחתם הבוודדים.⁹⁰

סיבות נוספות לתחושת ההעדר שבבן או בת זוג הן התשוקות הגופנית שלא באות לידי ביטוי, כמו שראינו ב"מכבסה" וב"לא מצאתי לגוף טוב" של גזבר; וכן מלחץ חברתי להתחתן, כפי שהבאתי ב"קאלות" של אנגלמן, ושהחברה הדתית מצטיינת בו במיוחד בשל המעמד הקדוש לו זכתה הזוגיות ביחדות, כפי שפירטתי.

בחברה הדתית, שבה נהוג שכולם אמורים להתחתן, שלב ה"הסתבכות" בעלילה ייפטר כשהגיבור ימצא את בת זוגתו, את ה"זיווג" המיועד לו⁹¹ - ואכן, כך קורה אצל אנגלמן - אבל בחברה החילונית, שבה אין שום חובה כזו, הסיפור יגמר, לעיתים, כשהגיבור דווקא משלים עם בדידותו ונותר רווק, כפי שסיכם זאת עמית אולמן במחזה "העיר הזאת":

"ממך אפשר להיפרד, אישה. לא מהבדידות."⁹²

כשגזבר בוחר להשאיר את סיפוריו בצורה זו, ללא "הפי אנד", הוא נוטה באופן ברור אל הכיוון הזה. הוא אומר: לא לכל בעיה יש פתרון. הריאליזם של החיים לא מאפשר לסיפורים להיגמר בצורה של אגדה רומנטית.

איני מתכוון לומר פה שאנגלמן אינו מודע למציאות, או שאינו רואה נכוחה; רק לטעון שתפיסת העולם שלו שונה. הוא רואה את הדברים אחרת מבני הזרם של גזבר, כפי שציטטתי את גזבר בפרק הראשון:

"פתאום הבנתי שכל העיסוק ברווקות, בחברה שלי, הוא במקום אחר לגמרי: לא כבעיה הצריכה להפתר, אלא כמעט כברירת מחדל שרק נס יעזור לה להשתנות. וברירת מחדל, אם יותר לי לומר, לאו דווקא רעה [...]. אפשר לומר שהמאמר שלי נע בדיוק על הציר הזה: בין הבעיה לברירת המחדל."⁹³

⁹⁰ יש לציין את העובדה שאנגלמן עוסק רבות בנושא זה, בין בשיעורי תורה שהוא מעביר ובין בטורים שהוא מפרסם בעיתון בשבע, לדוגמה: "בשם כל ישראל", 2023, <https://www.inn.co.il/news/6185>

⁹¹ "ארבעים יום קודם יצירת הולד, בת קול יוצאת ואומרת, בת פלוני לפלוני" תלמוד בבלי מסכת סוטה ב א

⁹² אולמן, עמית. הברון, עומר. מור, עומר. "העיר הזאת", 2012

⁹³ גזבר, "עלייתת של האקסית המיתולוגית", עמ 66

אחד הנושאים הבולטים ביותר בספרות הוא התמה של היחסים המשפחתיים:⁹⁴ הקשר שבין הורים לילדיהם, בין איש לאשתו ובין אח לאחותו. בפרק הזה אתעסק בעיקר במערכות היחסים שבין ההורים לילדים, כפי שהיא משתקפת בסיפוריהם של גזבר ואנגלמן - על שלל מורכבויותיה והקשריה התרבותיים.

נתחיל באנגלמן. הסיפור "משפחת שלם", שהוא אחד הארוכים באסופה שקופים, מתאר את השינוי שעוברת משפחה בת שלוש נפשות: אב, אם ובן יחיד. הבן מתנהג כאילם בשל חוסר יכולתו לבטא את עצמו באמצעות דיבור, ו"לאחר שנים של שתיקה" נוצר מצב שבו "איש כבר לא ציפה לשמוע את קולו".⁹⁵ הדברים מתחילים להשתנות כשההורים מחליטים לקנות לבנם חיות מחמד, והילד בוחר בדג קרב ("קרבנון") על אף בקשתם שיבחר בכלב, אותו האם מאמצת לבסוף לבדה. בהמשך, הדג גורם לילד לדבר, ולאם לשנות את אורח חייה הקפדני; כשבינתיים, האב צופה במתרחש בבלבול ובחוסר הבנה; בני הבית משתנים לנגד עיניו, והוא מרגיש "כל כך זר במקום שהיה ביתו".⁹⁶

בתחילת הסיפור, האם משרה בבית אווירה קפדנית מאוד, מוקפדת.⁹⁷ זו אותה האווירה שבה היא עצמה התחנכה, כמו שאנגלמן מתאר: "היא שגדלה בבית מנומס ומעודן שהכל בו אנין ומושלם".⁹⁸ האווירה הקפדנית שהאם השליטה בבית הובילה את הילד לשתיקה ארוכה, שסדקה את החזות האנינה והמושלמת. לכן, האב והאם מחליטים למצוא לכך פתרון; לא בהכרח בשל דאגתה לילד, אלא העובדה שהוא לא מדבר פוגמת במושלמות.

נראה שאנגלמן תוהה כאן על היכולת של המגזר, כחברה, להתמודד עם מצבים או בני אדם שלא נמצאים בתלם המסודר, "הנורמלי"; איך המגזר מגיב לבעיות פנימיות שיוצרות קרע בתמונה המושלמת והאוטופית שהוא מצייר לעצמו. העניין הזה מתבטא בשמו של הסיפור: משפחת שלם נעשית למשפחה שלמה, לא למושלמת.

האירוע שמחולל את השינוי בתפיסת עולמה של האם הוא האימוץ של הכלב, פעולה שנעשית לא מתוך רצון עצמי מודע אלא כדרך ל"תיקון" הילד. בהתחלה, הבית מתואר כמקום חסר חיות – חלל

⁹⁴ יהושע, אברהם. "המשפחה כדימוי פוליטי וחברתי בספרות", בתוך: אחיזת מולדת: עשרים מאמרים ורישום אחד, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב, 2008, עמ' 164.

⁹⁵ אנגלמן, ליאור. "משפחת שלם", בתוך: שקופים, ספרית בית אל, 2010, עמ' 27.

⁹⁶ שם, עמ' 33.

⁹⁷ בהקשר זה יש לציין את האופן שבו היהדות התייחסה לאישה כבסיס שעליו עומד הבית. וכן כתב הרב עדין אבן - ישראל: "אשת החיל' שבה מסיים ספר משלי היא לא דווקא עקרת בית, במובן הפשטני של המילה, האישה שמטפלת בצרכי היום יום של המשפחה. כפי שכמה וכמה מן הפסוקים שם מראים, היא עקרת בית במובן של דרשת חכמים: עיקרו של בית. היא הדמות הדומיננטית בתוך המשפחה." שטיינלץ, "נשים במקרא", עמ' 96.

⁹⁸ "משפחת שלם", עמ' 29.

אפרורי ושגרת. הכלב משמש כאירוע המחולל משום שהוא משנה לגמרי את הדברים: הוא מכניס תנועה, רגש והתחדשות אל תוך המרחב המשפחתי. התהליך הזה מתבטא בהדרגתיות: בהחלפת התכשיטים והחליפות "האפרוריות" באופנה "צעירה" וססגונית",⁹⁹ בלקיחת חופשה, בהשמעת מוזיקה "צעירה",¹⁰⁰

השינוי הזה, שמתחיל במשפחה, מתרחב בהדרגה גם לתפיסה יהודית רחבה יותר. ההדגשה החוזרת ונשנית של אנגלמן על החיות, השמחה וה"צעירותיות" של אורח החיים החדש של המשפחה יכול להיות מתורגם לשאיפות של הכותב עצמו: הוא חולם לראות יהדות חיה, שמחה ומתחדשת. ביטוי לחלומות אלו ניתן לראות בצורה יותר מוחשית בסיפור האוטופי "אדרת", שנמצא גם הוא בקובץ שקופים.

ב"אדרת" נראה שאנגלמן מצפה מהקורא להכיר את המצב הנוכחי בעולם הישיבות הדתי-לאומי ולהיות מודע למצב הנתון בבתי-המדרש וליחסים שביניהם, שלעיתים מגיעים לצורות שונות של חשדנות, ביטול, זלזול או התרחקות מכוונת. רק כך יוכל הקורא להבין את רמת האוטופיות שעליה אנגלמן חולם כשהוא מספר על בית המדרש העתידי, המאוחד, שכולו צבעוניות והרמוניה. אנגלמן דיבר על כך בראיון ב-2010:

"בעיניי, הדבר הכי קשה היום בעולם הדתי זה מלחמת הדעות, שהפכה למלחמת לבבות ויצרה ריחוק בין אנשים. כשאני רואה מלחמות כאלה, משהו בוער בי. הן לא תמיד מתנהלות לשם שמיים, והן החיץ העיקרי שמפריע לאמונה לפרוח בעולם. אני משוכנע שביום שבו ננצח את המלחמה הזאת, עולם האמונה יפרח". במאמרים שהוא מפרסם בעלוני פרשת השבוע, אנגלמן גם פורסם משנה תורנית 'ממלכתית'. "אני לא מפחד להשמיע את עמדותיי, ואני מקווה שאני אומר אותן באופן שלא מזלזל, מבטל או מעלים את הדעה האחרת. בסיפור שלי על בית המדרש המאוחד אין שתיקות שכל אחד שותק כדי לא לפגוע בשני; כל אחד שם מייצר את הגוון שלו, ומבין שהוא רק גוון. גם בשיעורים בישיבה אני משתדל להביא תורה שיש בה קצת יותר גוונים".¹⁰¹

במובן קצת שונה, ב"משפחת שלם" יש קריאה ליציאה מהאפרוריות, מהקפדנות; ואכן נפוצה הטענה שקפדנות ונוקשות במשפחה ובמערכת הדתית גורמות ליציאה בשאלה.¹⁰² ובכלל, יש לציין, שהרב ליאור נוטה להציג גישה חינוכית רכה יחסית, מפוייסת, המקבלת את הבן כפי שהוא ואוהבת אותו. מתוך כך, טוען אנגלמן, נוכל גם ליצור שינוי חינוכי מהותי. דוגמא טובה לכך נמצא גם בסיפורים "הרב שכמעט עשני כופר"¹⁰³ ו"לא היה ולא נברא"¹⁰⁴ - בשניהם, הפגנת החיבה והאהבה לילד מועילות הרבה יותר מפעולות הענישה, שאינן יוצרות שינוי חינוכי מהותי.

⁹⁹ שם, עמ' 30

¹⁰⁰ שם, עמ' 31

¹⁰¹ רייכנר, "צייד הצבעים", שם

¹⁰² סקר שנערך על ידי ד"ר עדו ליברמן ממכון ל.ש.ס, ביוזמת מעלה – המרכז לציונות טוען שקצת יותר מעשרה אחוזים מן היוצאים בשאלה עשו זאת בשל "דתיות נוקשה ומגבילה". פורסם באתר מקור ראשון, 2019, <https://www.makorishon.co.il/culture/104397>

¹⁰³ אנגלמן, ליאור. "הרב שכמעט עשני כופר", בתוך שקופים, ספרית בית אל, 2010, עמ' 107

¹⁰⁴ אנגלמן, ליאור. "לא היה ולא נברא", בתוך שקופים, ספרית בית אל, 2010, עמ' 135

תפיסה מעט שונה של הדברים נראה בסיפור נוסף של אנגלמן, שגם הוא העוסק ביחסים שבין אב לבנו, "אבדת אביו".¹⁰⁵ בסיפור, שכן זקן מתאר בפניו של המספר האנונימי את הסיבה שבגללה בנו יחידו יצא בשאלה - לפני שנים, בצעירותו, אותו שכן זילזל באביו כחסר ידע בעולם התורה וההלכה.

למעשה, הסיפור מתאר שני סיפורים שונים: סיפורו של הזקן ויחסיו עם אביו, ולצידם, יחסיו כאב בעצמו עם בנו. הטראגיות הסיפוריות נעוצה באופן שבו תהליך ההתבגרות של שניהם, השכן הזקן ובנו, מתבטא בהליכה בדרך שונה מזו של אביהם: מי בהתחזקות דתית ומי בבחירה באורח חיים שאינו דתי.

בני הנוער בעולם המודרני חווים שינויים רעיוניים משמעותיים ומוצאים את עצמם בוחנים את דרכם ביחס לזו של הוריהם. הם חשים דחף לסלול לעצמם נתיב עצמאי, מהלך שלעיתים מלווה בתחושות של מרד נעורים.¹⁰⁶ בהקשר הדתי, תהליך זה עשוי להתבטא בהתחזקות דתית או בנטייה ל"לייט";¹⁰⁷ באימוץ אורח חיים שמרני, "דוסי", או בהעדפת תפיסה ליברלית יותר. בני הנוער מבקשים לעצב מערכת ערכים אישית ונפרדת מהמסגרת החינוכית שבה גדלו. תהליך זה מהווה שלב מרכזי בהתבגרותם של צעירים בכלל, ושל בני הציונות הדתית בפרט, והוא משקף את שאיפתם לאינדיבידואליות ולעצמאות.

כשהוא מתאר את דמותו של הבן היוצא בשאלה, אנגלמן מקצין מאוד את המראה הפיזי והחיצוני שלו:

"שערו מגודל היה ומושלך לכל עבר, גופו מעוטר קעקועים, ואין אדם יכול לעמוד על מספר העגילים שחוררו את בשרו, עד שנדמה כי כל גופו נקבים נקבים ופניו נטולי הבעה חלולים חלולים."¹⁰⁸

אנגלמן משתמש בהמשך במילים כמו "אותיות שבורות", "רעדה" ו"זעקה". כל אלה יוצרים סביב התיאור של הבן שעזב את הדרך תחושה עמוקה של חוסר נוחות, אובדן ושבר. דמות הדת"ש משורטטת כאן ככופר, כ"אחר", אפילו כדבר הנורא מכל.

אנגלמן כותב כאן דמות מוקצנת, סטריאוטיפית מאוד, של "הצעיר היוצא בשאלה". גם מבחינה פיזית, על ידי התיאור המוגזם של "כל גופו נקבים נקבים" אבל גם מבחינה מנטלית: פניו נטולי הבעה ו"חלולים חלולים". אני חושב שהתיאור המנטלי הזה מתקשר באופן כמעט ישיר לאופן שבו העולם הדתי התייחס, פעמים רבות, לחיים החילוניים כריקים מתוכן או מוסריות, ואת החילוני עצמו כאדם חסר ערכים. הדוגמא הטובה ביותר לכך היא הביטוי "עגלה ריקה".

¹⁰⁵ אנגלמן, ליאור. "אבדת אביו", בתוך שקופים, ספרית בית אל, 2010, עמ' 87.

¹⁰⁶ מרגוליס, פאראנאק. היוצאים – מדוע דתיים עוזבים את הדת, הוצאת סלע מאיר, 2017.

¹⁰⁷ המושג "לייט" מוכר לנו בעיקר מתחום המזון, אך הושאל לתיאור של דתיים שאינם מקפידים על כל תרי"ג מצוות, אינם מקפידים על קלה כחמורה ולמעשה, באופן כללי, מקבלים על עצמם עול מצוות בצורה חלקית בלבד.

ע"פ: מוניץ, שמואל, "זו לא בושה להיות דתי לייט". ידיעות אחרונות, 2019.
¹⁰⁸ אנגלמן, ליאור. "אבדת אביו", בתוך שקופים, ספרית בית אל, 2010, עמ' 91.

בשנת 1952 דוד בן גוריון נפגש עם רבי אברהם ישעיהו קרליץ, ה"חזון איש", מנהיג הציבור החרדי באותו הזמן. בן גוריון שאל את החזון-איש מה אופן היחסים הראוי שבין דתיים לחילונים, והחזון-איש ענה לו באמצעות משל מן התלמוד הבבלי: אם שני גמלים נפגשים בדרך במשעול, וגמל אחד טעון משא, והשני איננו טעון משא, זה שאין עליו משא חייב לפנות את הדרך לגמל הטעון משא. "אנחנו היהודים הדתיים משולים לגמל הטעון משא", הוא אמר, "יש עלינו עול של הרבה מאוד מצוות. אתם צריכים לפנות לנו את הדרך".¹⁰⁹

תשובה זו נודעת כ"משל העגלה הריקה" והיא ממשיכה לבטא תחושות של התנשאות רבה של הדתיות החרדית על החילוניות.¹¹⁰ הרב צבי יהודה הכהן קוק, "הרצי"ה", שהיה אחד ממנהיגי העולם הדתי-לאומי הבולטים ביותר, נקט בגישה שונה. כאשר שמע על כך שכמה מתלמידיו התייחסו לחברת קיבוץ בעמק יזרעאל כ"עגלה ריקה" הוא אמר:

"תביישו לכם, נסעתם עד עין חרוד, ואתם לא יכולים ללמוד דבר? אינך יכול ללמוד שום דבר מהענת הזאת בעמק יזרעאל? מכל אדם אפשר ללמוד, וצריך ללמוד גם מבחורה אחת יושבת העמק", הייתה תגובתו החרפה. ואז התחיל הרב למנות את כל מה שאפשר היה ללמוד ממנה: אהבת הארץ, קשר עם הקרקע, עמל כפיים, יחסי חברה, אחווה, שוויון, ועוד ועוד. "אני לא מבין מה קרה לכם", אמר.¹¹¹

ואולם, הרצי"ה לא התנגד לטענה שעל הציבור החילוני בישראל לפנות את הדרך בפני אלה הדתיים; רק שראוי ללמוד מערכים מסוימים הקיימים אצלם, שהם אינם ריקים לחלוטין.¹¹² למעשה, הרצי"ה טוען שאפשר ללמוד מהחילוני אידאלים וערכים מופשטים. הוא לא רואה את ענת מהעמק כאדם פרטי שראוי לאהבה, לכבוד ולהערכה מצד עצמו. באופן דומה, נראה שאנגלמן מציג את הדת"ש באורח סטריאוטיפי ופלקטי, חד-ממדי ומוקצן, ללא עומק ו"עיוול הדמות".

אם כך, היחס של חלקים מסוימים בחברה הדתית היה, ונותר, מזלזל: כזה שרואה בחילוניות "דרך רעה" ואת הבן ש"ידית"ש" כאדם ש"הדרדר". הכבוד ההדדי נותר רק "על הנייר".¹¹³

עד כה הוצגה התפיסה של זרם מסוים בתוך העולם הדתי-לאומי ואת האופן שבו הוא מתייחס אל החברה החילונית, ומתוך כך, גם את תהליך המעבר אליה: יציאה בשאלה.

¹⁰⁹מלול, חן. "כשהחזון איש פגש את בן גוריון", הספרנים: בלוג הספרייה הלאומית, 2017.

¹¹⁰ להרחבה על היחס החרדי כלפי הציבור החילוני, ראו בנספח הביבליוגרפיה המוערת.

¹¹¹ הוברמן, חגי. חנן פורת - סיפור חייו, ידיעות ספרים, 2013, ירושלים. עמ' 76.

¹¹² להרחבה על היחס הדתי-לאומי כלפי הציבור החילוני, ראו בנספח הביבליוגרפיה המוערת.

¹¹³ זוהי בדיוק הסיבה שהיה לי קשה כל כך למצוא מקורות לטענה הזו: אנשי החינוך והציבור הדתיים מתירים לעצמם להתבטא בצורה מזלזלת שכזו רק בעל-פה, בשיעורים פנימיים, כשדבריהם לא יתפרסמו ויעוררו סערות תקשורתיות.

גם הסיפור "לדבר" של גזבר עוסק ביציאה בשאלה. הסיפור מתאר שיחת טלפון שאישה מקבלת מבתה, צופיה, הפותחת במילים: "אמא, אני צריכה לדבר איתכם."¹¹⁴ הן קובעות לצאת יחדיו למסעדה: אך בינתיים, האם חוששת שצופיה רוצה לחשוף בפניה את רצונה "לצאת בשאלה". כשהן נפגשות האם מגלה שלמעשה צופיה רוצה לצאת מבית ההורים ולגור לבד. היא מבקשת את עזרתם הכלכלית לכך, ולבסוף האם מסכימה.

אצל גזבר, כמו אצל אנגלמן, התהליכים הדתיים שהמתבגר עובר מקבלים מקום רב בסיפור, דרך נקודת מבטו של ההורה. ואולם, ההבדל בין הכותבים נעוץ בגישתם השונה כל כך לשינויים שעוברים הילדים.

גם ב"לדבר" של גזבר, ההורה עוסק בסוגייה של יציאה בשאלה. אך כאן, האם מגיבה לכך בצורה שלווה הרבה יותר:

"עברו הזמנים שבהם הורים היו קופצים לתקן לילדים שלהם את החיים [...] היו לה דעות מוצקות בנושא, כמובן, כמו בכל נושא, אבל הגבול - איפה בעצם עובר הגבול בין לתמוך בילדה ובין להגיד לה 'אני חושבת שאת עושה בחירה שגויה, צופי' היא לא ידעה. ובכל זאת, כאישה שידעה היטב שיש א-לוהים - נניח - ושיש נכון ולא נכון, היא רצתה להגיד את זה לצופיה. להגיד לה, אבל אני יודעת שיש, אני לא מספיקה לך? את לא סומכת עליי?"¹¹⁵

במקום ליצור את תחושת הקרע והשבר שאפיינה את הטקסט של אנגלמן, ההרהורים של האם הופכים כאן למשהו כמעט אינטימי; נוצר כאן שיח פנימי. יש להבחין גם, שגזבר בוחר לתת כאן קול לרגשות של האם כבת אדם: היא דואגת לרגשות של הבת ולמצב הקשר שלהן, ולא רק למצב הדתי שלה. נראה שבעיניי האם יציאה בשאלה הוא תהליך לגיטימי, שהאם כמעט עברה בעצמה; היא מזדהה עם הרגשות של ביתה כי היא "היתה באותו המקום"¹¹⁶, כפי שהיא כותבת בהמשך.

היחס של האם לבחירה של הבת הוא אמביוולנטי. מצד אחד, היא רואה את הבחירה כשגויה מעצם מהותה: היא מאמינה בא-לוהים, ולצאת בשאלה זו טעות. מצד שני, האם רוצה לתמוך בה, ולכן יש כאן קונפליקט והתנגשות בין הרצון "לתקן" ובין "לתמוך". אבל, באותה מידה, הדיון יכל ליסוב סביב כל בחירה של מתבגר, העומדת בניגוד לציפיותיהם של ההורים: לא ללכת לקולג' או ללמוד אמנות במקום משפטים.

אם כך, ההבדלים בין אנגלמן לגזבר מקבלים כאן ביטוי רחב יותר: יש כאן הרבה יותר התייחסות לדיון של היחס הבין-אישי בין ההורה לילד (גבולות, ציפיות, גפרדות). אצל אנגלמן, לעומת זאת, מרכז הכובד של "היחסים" יושב על הסוגייה האידיאולוגית בלבד: האם הבן הוא דתי או לא.

על אף שבשני הסיפורים התהליכים שעוברים על הילדים נקשרים לעברם של ההורים ומוצאים שם הדים למציאות שבהווה, התרחישים שונים במהותם. בעוד שב"אבדת אביו" התהליכים שהבן עובר

¹¹⁴ "גזבר, יהודה. "לדבר", בתוך: ופלים לימון, הוצאת משכל (ידיעות ספרים), 2020, עמ' 120

¹¹⁵ שם, עמ' 121

¹¹⁶ שם, עמ' 120

מקושרים לחטא של האב,¹¹⁷ ב"לדבר" הם מיוחסים לבחירה החופשית של הבת, שהשינוי בתפיסת עולמה נתפס כחלק כמעט הכרחי מתהליך ההתבגרות.

הסיפורים "אבדת אביו" ו"לדבר" הם הפכים כמעט גמורים, כבר מהכותרות: האבידה של האב לעומת ההדדיות של הדיבור והשיח, וכן האבידה שהתרחשה בעבר - ותמה - לעומת ההידברות הפעילה, הדיבור הפעיל שימשיך לכל אורך הקשר (לדבר, לשון הווה). ובכלל: כאן הסיפור מסופר מנקודת מבטו של אבא, וכאן מזו של האם; פה הנרטיב שמרני או קפדני, ושם ליברלי, פתוח ומקבל. תפיסת העולם המשתקפת בטקסטים משקפת הבדלים מהותיים, הקיימים גם במגזר ככלל; הבחירה כיצד להתייחס לבן שבחר בבחירה שונה משל ההורים.

בהקשר אחר, ההצגה של השתלשלות הדברים כסיבה ותוצאה ישירה הזכירה לי את הסגנון הסיפורי של ש"י עגנון, במובנים מסוימים. כלומר, עלילה שנכתבה בצורה אמונית מאוד; השתלשלות אירועים שמכניסה את א-לוהים אל השיח. כמו עגנון ב"והיה העקוב למישור" וב"תהילה", התוצאה של חטאי הדמויות הוא העונש שהם מקבלים משמיים, לעיתים גם שנים אחר כך.¹¹⁸ בספר אחר שלו, "לא מפסיקים אהבה באמצע", אנגלמן הכניס לפיה של אחת מדמויותיו את המשפטים הבאים:

"לא, סיפורים אני לא כותבת. סופרים חושבים את עצמם לאלוהים [...] כבר אמרתי לך שאני אוהבת להקשיב לסיפורים, אבל דווקא לכאלה שמתרחשים באמת. אני לא זקוקה לדמיון כדי לברוא מציאות אחרת. לא רוצה לחשוב שבידי להמית או להחיות, גם אם מדובר בסיפורים. אני יכולה להבין את התענוג שסופרים שואבים מזה, אבל אינני מעוניינת להיות אלוהים."¹¹⁹

אז אמנם אנגלמן לא הורג את הדמויות שלו, אלא רק מוציא אותם בשאלה; אבל הוא קרוע בין הרצון שלו לדעת את הא-לוהים ובין האפשרות להשתחרר מדמות המספר היודע-כל: להשאיר את שיקולי הגורל לא-לוהים האמיתי, כי איננו מבינים ב"חשבונות שמיים".¹²⁰ ובנוסף, אם "הכל מכתוב" על פי חטאי האב, לבן הדתל"ש אין שום שליטה על חייו או בחירה חופשית.

את תפיסת הגורל האלוהי לעולם לא נראה אצל גזבר, שכתב פעם:

"כולנו אגנוסטיקנים. אין דבר כזה מישהו שידע שיש אלוהים. או שידע שאין אלוהים. אנשים מנחשים, בוחרים צד. אני מאמין שיש, אני מאמין שאין: בסך הכל שני הצדדים של

¹¹⁷ וכך, למעשה, תהליך היציאה בשאלה גורם לבן לאבד את אמונתו כדי שהאבא יענש, בבחינת "אבות יאכלו בוסר ושיני בנים תקהינה" (ירמיה לא כח).

¹¹⁸ וכל הסיפור הזה נארוז, כפי שהערתי, בשיחה בין שני שכנים; מה שנותן לכל האירוע נופך מובהק של סיפורי חסידים, שמאפיין גם את התמה של עגנון. ויש להרחיב עוד רבות על ההשפעה של ש"י עגנון על סופרים דתיים בכלל, אבל לא בכך אני עוסק כאן.

¹¹⁹ אנגלמן, ליאור. לא מפסיקים אהבה באמצע, כנרת זמורה ביתן, 2014 עמ' 54

¹²⁰ ביטוי נפוץ ביהדות שמקורו בפסוק "כי לא מחשבותי מחשבותיכם ולא דרכיכם דרכי נאם ה'", ישעיה נה ח

המטבע שעומד על צירו. הוא לא באמת יכול ליפול לצד אחד ולנוח עליו, כי אנחנו לא באמת יכולים לדעת.¹²¹

אם כולנו אגנוסטיקנים, לעולם לא נדע מה השיקולים של אותו האל שנסתר מעינינו. אני חושב שבמובנים מסוימים, למרות שגזבר שולל את הקשר בין המעשים של הדמויות לגורלם - לפחות במובן הנגלה - גזבר הוא זה שתואם את אחד מן העקרונות היסודיים ביותר של היהדות, שאיננו מבינים בחשבונות שמים.

ב"ליל סדר", סיפור נוסף של גזבר שהובא בפרק קודם, טל - אישה נשואה, מבקשת מאחותה הרווקה דפנה לפנות את החדר שלה במהלך חג הפסח ואת מיטת ילדותה. הסיפור עוסק ביחסים שבין דפנה לאחותה, בינה לבין אמה, בחיפוש שלה אחר האינטימיות, ובשאלה: מה הוא, בעצם, בית.

דפנה חיה בתקופת ביניים, בתהליכי המעבר של הרווקות: בדירה שכורה, בין בית ההורים לבית העתידי שתבנה עם בן זוגה המיוחל. אך למרות שהיא גרה בדירת שותפות, מחוץ לבית, היא עדיין קשורה אל ההורים, כפי שנראה בהמשך. בהתחלה, דפנה מגיעה אל בית הוריה מכורח, בין אם בגלל הציפייה של אימה לבואה ובין אם כי אין לה שום מקום אחר לחגוג בו את ליל הסדר: חברתה הולכת לחגוג את הפסח בסיני, והדירה ריקה; היא רווקה, ואין לה בן זוג לחגוג איתו; והאופציה להצטרף אל הסדר של חבריה, מוטי ושאוול - לא באמת נלקחת בחשבון ברצינות. אין לה בית משל עצמה.

ההבנה הזו סוללת את הדרך להבנה של מכלול היחסים שבין דפנה לאימה, ואת האופן שבו נפתר הקונפליקט המלווה את הסיפור:

"וכשנכנסה הביתה טרקה את הדלת והלכה לה לחדר שלה, החדר שהיה שלה, והסתכלה על הקירות, וכשהסתכלה ראתה שעון שכתוב עליו "לדפי המדריכה הכי מגניבה" מלפני עשר שנים, ותמונה שלה מהצבא עם מור, שכתוב עליו "היית הצמד הכי מושלם לבמבה וקולה ועכשיו אני לבד בשק"ס", ועוד המון המון זכרונות שהם כאילו העבר שלה הוקפא והוכבד ונתקע בלב החדר ההוא של ההורים, והיא נעה ונדה לה ברחובות ירושלים מדירה לדירה אבל יש לה איזה חבל ארוך ובלתי נראה שמחבר אותה כמו חבל הטבור אל ההורים.¹²²

החדר שמתואר כאן הוא מעין קפסולת זמן קפואה, המתעד את העבר של דפנה כעניין מכביד, כובל. היא אמנם מתהלכת ברחובות העיר ומתבגרת או מתנסה, אך קשורה כל העת אל ביתם של ההורים. היא לא חופשייה לגמרי.

¹²¹ גזבר, יהודה. "מוות, דת"שים ופרות קדושות | הרהורים לפרשת חוקת", הכריכה האחורית - בלוג אינטרנטי, 2012.
¹²² "ליל סדר", עמ' 238.

הזכרתי בפרק קודם את האימרה המקראית "על כן יעזב איש את אביו ואת אמו ודבק באשתו והיו לבשר אחד"¹²³, שיושבת בדיוק על התפיסה הזו; עד שדפנה לא תבנה את ביתה שלה, ביתה הוא עדיין ביתם של ההורים. הסיפור הזה מתאר, מנקודת המבט של הבת, את הקושי בנפרדות ממקום אחר, לא של יציאה בשאלה אלא באפשרות בכלל לצאת מהבית הדתי-לאומי ולייצר בית חדש ולא בתוך מסגרת של נישואים, כלומר, לעזוב את הבית; לאו דווקא כי התחתנה אלא כי היא רוצה בנפרדות.

השינוי הסופי, החלק של הפואנטה בסיפור, מתרחש במהלך הסצנה הזו, בחדר, כאשר דפנה מבינה כי היא לא הגיעה לבית ההורים מכורח או מחוסר ברירה, אלא גם מרצון; היא מבינה טוב יותר את מהות הקשר בינה לבין הוריה ואת החשיבות שלו. היא כבר לא מתייחסת אל הבית כמקום שצריך לברוח ממנו, כי לא באמת אפשר, אלא כמכלול של רגשות. היא מגיעה להבנה שהעצמאות שלה לא חייבת לבוא על חשבון הקשר עם ההורים. כי בית זה לא רק מקום פיזי, אלא "קפסולה" של רגשות: יש מקום להיאחז בכוחות של הבית הקיים עד שתוכל לבנות את ביתה שלה. הקשר עם ההורים שלה יכול לספק לה דווקא תחושה של יציבות, שהיא צריכה במיוחד במצב הזה, של חיפוש עצמי מבלבל.

¹²³ בראשית ב כד

אני קורא המון, מאז שאני זוכר את עצמי, ובשנים האחרונות מנסה גם לכתוב קצת בעצמי. כך שהבחירה לעסוק בתחום הספרות הייתה די ברורה.

החלטתי לכתוב על המגזר הדתי-לאומי כי שם אני חי. לא יודע אם אני בהכרח מרוצה מהמקום שלי בו - או, לחלופין, שאני מסכים עם רעיונותיו - אבל אני חושב שזה מקום מרתק, שמאגד הרבה מאוד אנשים, חוויות ורעיונות תחת תווית אחת. הרבה קולמוסים נשתברו על ה"מקף המחבר" ושאר האידיאלים, אבל בסוף זה מקום שנולדים לתוכו וחיים אותו - ואת המטען התרבותי, המגוון, שהוא נושא.

נהניתי מאוד מתהליך העבודה. זכיתי להיחשף לעולם האקדמי לראשונה בחיי, ואני בטוח שארצה להעמיק בו בהמשך. בנוסף, היתה לי מנחה מעולה ורכז שעודד אותי להיכנס לתהליך - תודתי נתונה להם.

היה לי מעט מאתגר למצוא מקורות ישירים העוסקים בתחומים אותם חקרתי - בשל היותם קטנים וצעירים כל כך - אולם כולי תקווה כי יום יבוא והספרות הדתית-לאומית תתפתח, תעמיק ותתרחב. בעיניי, זהו תחום מרתק.

מסקנות

במהלך העבודה עסקתי בתחום אשר לא נחקר, כמעט; העבודה עוסקת בספרות עכשווית, שמטבעה הוא דבר שלוקח לו זמן להיחקר. הספרות הזו מעידה על כיוונים תרבותיים טריים יחסית בתוך המגזר הדתי-לאומי שעדיין לא נחקרו כמעט. קיוויתי שאוכל, במהלך העבודה, לשפוך אור על התחום הזה, לומר: כן, יש ספרות דתית-לאומית, והיא מרתקת. היא לא עוסקת רק בא-לוהים, בפוליטיקה או בתורה, אלא בתחומים הנוגעים לחייו של כל אדם באשר הוא. יותר מזה: אפשר ללמוד ממנה על המורכבות הדתית-לאומית ועל התחומים שבהם היא נחלקת לצורות שונות של תפיסות עולם ודעות ותרבויות.

בתמת הרומנטיקה, למשל, ראינו שבזמן שהדמויות של אנגלמן היו שלמות לחלוטין עם בחירותיהם ושיוכם החברתי, ולכן הקונפליקטים שלהם נבעו מבעיות כלליות כמו גזענות או דעות קדומות, הדמויות של גזבר עסקו בשייכות החברתית והמגזרית שלהם ובתחושות אישיות של שבר וניתוק בין העולם הדתי, התורני והשיבתי, לזה הארצי או הצבאי;

בפרק העוסק בבדידות, היה נראה כי בעיני אנגלמן בדידות היא פונקציה של ריחוק חברתי, שיכול לנבוע ממצב סוציולוגי, רווקות, גזענות, זיקנה או התפיסה החברתית של מקצוע מסויים. האדם הבודד הוא אדם "שקוף" בעיני החברה, אולי אפילו מנודה. אבל אצל גזבר, גם האדם הנורמטיבי

והחברותי הוא בודד, אבל לא מסיבות חברתיות אלא מטעמים קיומיים, פילוסופיים, אולי אפילו תיאולוגיים ;

ובמהלך התעסקות בנושאי היחסים המשפחתיים, מהצד של אנגלמן, השאלות שעלו מהסיפורים היו כמעט כלליות: איך נראית משפחה נורמטיבית, מה היחס האידיאולוגי הראוי לבנים שירדו מהדרך והאם לאדם יש שליטה על חייו. אצל גזבר, לעומת זאת, התהיות של הדמויות עסקו בשאלות של רגשות, אמון הדדי, התבגרות וחיפוש של אינטימיות.

לכן, אפשר לומר בהכללה שהכתיבה של אנגלמן סכמטית: הפכים וערכים נפגשים, כשהגבול ביניהם ברור מאוד, וברור מי אלה "אנחנו" ומי זה "הם". אבל אצל גזבר התחושה היא שהוא כותב "על הגבול". ויותר מזה, הוא שואל עליו: לא לגמרי ברור אילו תכונות, בחירות או מעשים מגדירים את היחיד בתוך הכלל, ה"אנחנו". הכול פחות דיכוטומי והרבה יותר מטושטש כי התיאורים האנושיים מאתגרים את הגבול או את קווי המתאר של מה זה להיות "דתי".

אפשר לומר שנרטיב מסוים של גזבר יושב בדיוק על הנקודה הזו. הוא אומר: הריאליזם של החיים לא מאפשר לאגדה, לאידיאל או לאוטופיה להתממש ולהביא את הסיפור ל"האפי אנד" פשוט כי לא ככה העולם עובד.

אנגלמן, לעומתו, הוא "רומנטיקן חסר תקנה". הוא מתעקש להציג את המציאות דרך האידיאל, ובעיקר להראות שההגעה אליו היא אפשרית. הנקודה הזאת פותחת דיון מעמיק ורחב יותר על ההבדלים בין כתיבה מודרנית לפוסט-מודרנית; בין תפיסת עולם אידיאליסטית ששואפת לשלמות לתפיסת עולם שבו קיומי ומנכיחה אותו.

מצד שני, חשוב להסתייג: צריך להעיר שאנגלמן כתב את סיפוריו כשהוא כבר בעל בית שהתמסד, ש"הסתדר על עצמו", בזמן שגזבר הוא רק צעיר מבולבל - שיתכן שגם ההשקפה שלו כבר השתנתה במהלך השנים שעברו מאז פרסם את הספר. גזבר כותב על הגבול כי הוא נמצא על הגבול; החשיבה של אנגלמן כבר התארגנה.

זה מוביל אותנו לשאלה גדולה יותר: יש בכלל נקודה של השקה בין שתי התנועות ההפוכות האלה, או שהבדלים הללו באמת מצביעים על שני תנועות נפש נפרדות, סותרות לגמרי, בתוך המגזר? אין לדעת; הרי בסך הכול, רוב העניין המגזרי הוא חברתי. לכן, הדורות הבאים הם שיצטרכו לתת מענה על כל אלה: הציונות הדתית מתפתחת ומשתנה כל הזמן, ואין דרך לצפות את האתגרים שאיתם יתמודדו בנינו ונכדינו. כפי שטוענת התאוריה שאיתה פתחתי, המגזר הזה נבנה מהתחבטות מתמשכת; כל דור יפגוש בתופעות חדשות וייצור תיאולוגיות חדשות שיגדירו כיצד יש להתייחס אליהם: מה קדוש, מה ניטרלי ומה אסור לגמרי.

לכן, יותר משזו עבודה בתחום הספרות, היא פורצת דרך גם במובנים הסוציולוגיים. הרי לא כל כך ישבו ביררו באילו תפיסות עולם תרבותיות אוחזים כל אחד מתתי-הזרמים המגזריים בתחומי

הרומנטיקה, האקזיסטנציאליזם ותופעת הדתל"שים : זהו צעד חשוב בדרך להבנה כוללת יותר של השאלה : מה הוא, בעצם, המגזר הדתי-הלאומי.

ביבליוגרפיה

ספרות מקור:

אנגלמן, ליאור. **שקופים**. ירושלים: ספרית בית אל, 2010.

גזבר, יהודה. **ופלים לימון**. ראשון לציון: ידיעות ספרים, 2020.

ספרות משנית:

אבן ישראל שטיינזלץ, עדין. **נשים במקרא**. אוניברסיטה משודרת, הוצאת משרד הביטחון, 1983
עמ' 10-11

אולמן, עמית. הברון, עומר. מור, עומר. "העיר הזאת", 2012

אנגלברג, ארי. "רווקות מתמשכת בציונות הדתית: דתיות ואינדיבידואליזציה במודרנה
המאוחרת", הוצאת אוניברסיטת בר אילן, 2020

אנגלמן, ליאור. **לא מפסיקים אהבה באמצע**, כנרת זמורה ביתן, 2014

אריסטו, **פואטיקה**, תרגום מיוונית, מבוא והערות - מרדכי הק, מחברות לספרות, תש"ז.

בורג, חגית. "תורה ויצירה: יצירות טלוויזיוניות של יוצרים דתיים כביטוי למתח בין דת ומודרנה
בציונות הדתית", **ספר עמדות** ז, 2013.

ברזל, הלל. "מגמות בפרוזה הישראלית", **מאזנים** יט, תשכ"ד.

בר לבב, אבריאל. "כבדתיך בהרבות לך ספרים", **עת-מול: עיתון לתולדות ארץ ישראל ועם
ישראל**. 2013.

גוברין, נורית. "לא בחלל הריק – ספרות בהקשריה". בתוך: **קריאת הדורות, ספרות עברית
במעגליה**. כרך א. תל אביב: גוונים, 2002, עמ' 25-34.

גזבר, יהודה. "עלייתה של האקסית המיתולוגית - קריאה של תופעת הרווקות", **שיח יצחק -
קונטרס** כג, תשע"ג.

גזבר, יהודה. "כל הדעות הנכונות", **הכריכה האחורית - בלוג אינטרנטי**, 2020
<https://gizbar.wordpress.com/2020/11/02/%D7%9B%D7%9C-%D7%94%D7%93%D7%A2%D7%95%D7%AA-%D7%94%D7%A0%D7%9B%D7%95%D7%A0%D7%95%D7%AA/>

גזבר, יהודה. "האדם שידע לחפש - לזכרו של הרב שג"ר", **הכריכה האחורית - בלוג אינטרנטי**, 2014
<https://gizbar.wordpress.com/2014/06/22/%D7%94%D7%90%D7%93%D7%9D-%D7%A9%D7%99%D7%93%D7%A2-%D7%9C%D7%97%D7%A4%D7%A9-%D7%9C%D7%96%D7%9B%D7%A8%D7%95-%D7%A9%D7%9C-%D7%94%D7%A8%D7%91-%D7%A9%D7%92%D7%A8/>

גזבר, יהודה. "על כן קרא שמה בבל - לפרשת נח", **הכריכה האחורית - בלוג אינטרנטי**, 2018
<https://gizbar.wordpress.com/2018/10/12/%d7%a2%d7%9c-%d7%9b%d7%9f-%d7%a7%d7%a8%d7%90-%d7%a9%d7%9e%d7%94-%d7%91%d7%91%d7%9c-%d7%9c%d7%a4%d7%a8%d7%a9%d7%aa-%d7%a0%d7%97/>

גזבר, יהודה. "החוק למניעת בדידות, בניין שלם כניסות א-ה", **הכריכה האחורית - בלוג אינטרנטי**, 2012
<https://gizbar.wordpress.com/2012/06/07/%D7%94%D7%97%D7%95%D7%A7-%D7%9C%D7%9E%D7%A0%D7%99%D7%A2%D7%AA-%D7%91%D7%93%D7%99%D7%93%D7%95%D7%AA-%D7%91%D7%A0%D7%99%D7%99%D7%9F-%D7%A9%D7%9C%D7%9D-%D7%9B%D7%A0%D7%99%D7%A1%D7%95%D7%AA-%D7%90-%D7%94/>

גזבר, יהודה. "מוות, דתל"שים ופרות קדושות | הרהורים לפרשת חוקת", **הכריכה האחורית - בלוג אינטרנטי**, 2012
<https://gizbar.wordpress.com/2012/06/29/%D7%9E%D7%95%D7%95%D7%AA-%D7%93%D7%AA%D7%9C%D7%A9%D7%99%D7%9D-%D7%95%D7%A4%D7%A8%D7%95%D7%AA-%D7%A7%D7%93%D7%95%D7%A9%D7%95%D7%AA-%D7%94%D7%A8%D7%94%D7%95%D7%A8%D7%99%D7%9D-%D7%9C%D7%A4%D7%A8/>

דרעי, שגית פרץ. "ברירת המחדל של הדתי הלאומי: להיות אשכנזי", **כיפה**, 2016.

הוברמן, חגי. חגן פורת - סיפור חייו, ידיעות ספרים, 2013, ירושלים. עמ 76

טל, יהודית. "הגבולות של יוצרים דתיים הם לאו דווקא לפי ההלכה", **מקור ראשון**, 2023/03/22,
<https://www.makorrishon.co.il/education/593275/>

- יהושע, אברהם. "המשפחה כדימוי פוליטי וחברתי בספרות", בתוך: אחיות מולדת: עשרים מאמרים ורישום אחד, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב, 2008
- יונגסטר, אריאל. "המלכוד השייבתי והאתגרים הנפשיים בשייבה", כתב העת בר - בין יוצר למקום, גליון שמיני, 2021
- כהנא, אביעד. "חופש וקודש - הרב שג"ר קורא את ההגות הקיומית של ניטשה ומשלבה לתוך חינוך דתי", אוניברסיטת בן גוריון, 2017
- לב ארי, שירי. "הגיבורה דתיה אבל אין לה אלוהים", הארץ: תרבות, 15 באוקטובר 2008
- מרטין, אורית. "תפקידו של האמן הדתי", צריך עיון - כתב עת אינטרנטי, יא שבט תשע"ט, [/https://iyun.org.il/article/cohen-the-field-of-art/the-role-of-the-religious-artist](https://iyun.org.il/article/cohen-the-field-of-art/the-role-of-the-religious-artist)
- משיח, אמיר. תיאולוגיה של השתלבות, ממשגיח הכשרות לנהג הקטר? הציונות הדתית והחברה הישראלית, המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2019.
- ניטשה, פרידריך. הולדת הטרגדיה; המדע העליון, ירושלים ות"א: הוצאת שוקן, מגרמנית ישראל אלדד, 1969.
- סולובייצ'יק, יוסף דב. "איש האמונה הבודד", מוסד הרב קוק, תשנב
- קירקגור, סרן. חיל ורעדה: ליריקה דיאלקטית (תרגום מדנית: איל לוי; הקדים וערך: יעקב גולומב), ירושלים: מאגנס, תשמ"ו-1986.
- מרגוליס, פאראנאק. היוצאים – מדוע דתיים עוזבים את הדת, הוצאת סלע מאיר, 2017
- פיקאר, אבי. "הציונות הדתית והמזרחים - מאז ועד היום, נאמני תורה ועבודה", אוקטובר 2010.
- קאמי, אלבר. המיתוס של סזיפוס: מסה על האבסורד, תרגום צבי ארד, הוצאת עם עובד, 1978
- רותם, תמר. "טלית ושמה תשוקה - "ופלים לימון" פותח צוהר לחברה הדתית כפי שלא הכרנו בספרות הישראלית", הארץ: ספרים, 2020
- רייכנר, אלישיב. "צייד הצבעים", מקור ראשון - דיוקן, 2010
- שלג, יאיר. "הדתיים החדשים - מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל", כתר הוצאה לאור, 2000

שטרן, נועה. "ואחד בלי כיפה", כיפה, 2019.

שטרסברג-דין, שרה. "יחיד, אומה ואנושות - תפיסת האדם במשנותיהם של א.ד. גורדון והרב קוק", ת"א: הקיבוץ המאוחד, 1995.

ביבליוגרפיה מוערת

להרחבה על היחס החרדי כלפי הציבור החילוני:

1. אילנאי, איתי ושוחט, יהודה. "החילונים ריקניים", הרפורמים "רשעים": מה לומדים הילדים החרדים", ווינט: יהדות, יוני 2017. <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4981882,00.html>

2. בלס, דניאל. "אין חילונים - אלא יהודים: מדוע יהודים רבים מגדירים עצמם בכינוי, המבטא את מה שחסר בחייהם?", אתר הידברות, יולי 2018, <https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/11/ART2/806/281.html>

3. גרוזמן, מנדי. "חרדים נגד פוקימון גו: מוכיח שהחילונים ריקים", nrg: יהדות, יולי 2016.

4. שגיא, רבקה. "אני הייתי שם, לחילונים אין שום דבר להציע", כיכר השבת, 2016, <https://www.kikar.co.il/haredim-news/203325>

להרחבה על היחס הדתי-לאומי כלפי הציבור החילוני:

1. אברהם, מיכאל. "מבט נוסף על מצוקת החילוניות: איך מטפלים בעגלה ריקה?", בלוג אישי, 2021, <https://mikyab.net/posts/74011>

2. טאובמן, יהודה. "תורה ציווה לנו משה, מורשה קהילת יעקב" - למה ללמוד עם חילונים?!", כתב העת דעות מבית "נאמני תורה ועבודה", גיליון מס 34, אוקטובר 2007, <https://toravoda.org.il/%D7%92%D7%9C%D7%99%D7%95%D7%9F/%d7%93/d7%a2d7%95d7%aa-34%>

3. לקס, עפרה. "יהדות חילונית זו עגלה ריקה", ערוץ שבע, 2006, <https://www.inn.co.il/news/560556>

בקצרה: החלק היצירתי בעבודה מהווה ביטוי ספרותי לרעיונות ולמוטיבים שדנתי בהם בחלק העיוני. השתמשתי בפרוזה כדי לבטא את המחשבות והרגשות שלי סביב אותם הרעיונות שדנתי בהם בפרקים הקודמים, ולכן החלק היצירתי בעבודה הזו הוא לא רק המחשה ספרותית של התמות שבהן עסקתי, אלא גם מקום לביטוי עצמי במובנים רחבים הרבה יותר.

אמריקנו

בעיקרון יאיר ממש אהב את העבודה שלו. הוא היה בריסטה בבית קפה ליד השוק: הבוסית שלו היתה קוראת לו חמוד ונותנת לו לקחת מאפים חופשי והלקוחות היו מבוגרים מנומסים שתמיד שמו טיפ. זה היה שינוי משמעותי באווירה, כי כל שאר השבוע החיים שלו סבבו סביב הישיבה, הפנימייה וההברזות השכבתיות לכנרת. וסך הכל היה לו אחלה, אבל היתה לו גם בעיה אחת קטנה: לדוד, שהוא באמת אח יקר ואחלה גבר, היתה חברה. וליאיר לא.

יוזם אחד יאיר עושה פתיחה בעבודה בבוקר יפה של יום שישי של קיץ, יענהו ארוך, ופתאום נעמדת בת בכניסה ואומרת במבטא קצת אמריקאי ובשפה מהירה: היי, אני שירה, דיברתי עם המנהלת טל והיא אמרה שאתה עובד פה היום ושאתה ידבר איתך. ואז נזכרה להבהיר: אני חדשה פה, באתי לעבוד. אתה יאיר?

יאיר אישר שאכן הוא יאיר. ואז התחיל להסביר - איפה יש סוכר ואיך מתפעלים קופה ומה הסידור של השולחנות ותוך כדי הרגיש שמשוהו מתרחב בו ומידי פעם שלח אליה מבטים, הצצות קטנות כאלה, והסתכל בשיער החום החלק (שבעצם היה יותר שטני, אבל הוא לא ידע להבדיל בדברים האלה) ובחצאית השחורה ובנעלי האולסטאר ואמר לעצמו אולי יש פה משהו. ובין הפוך קטן למאפה שקדים יאיר הוציא כל איש מעליו ושאל אותה מתי הם עשו עלייה ואיפה היא לומדת ואיזה מגמה היא עושה ואם היא מכירה את בת דודה שלו, שלומדת בשכבה שמעליה. וככה הם דיברו. (ומרוב שהוא נלהט הוא לא שם לב שהיא כולה יובש, אבל יאיר לא ידע להבחין בדברים כאלה.)

אחר כך, כשטל הגיעה והוא יצא להפסקה, הוא ישב בחוץ בשמש ואמר לעצמו כמה יפה אילן זה כמה נאה ניר זה, כי באמת היו אז ימי ניסן והעולם לבש פריחה, והוא תהה: איך זה יהיה לבוא לדוד ולומר שומע אחי, שירה מתנהגת מוזר ואני לא מבין למה, או - עוד שבוע יש לה יומולדת ואני לא יודע מה לקנות לה, ועוד עניינים מהסוג הזה. ואז חזר פנימה ועשה פאדיחות, נגיד כשמזג את החלב ולא היה מרוכז עד שהכול גלש וקצף נשפך והלקוח היה עצבני וביקש חדש וטל כעסה, ושירה

הסתכלה עליו, ואם יאיר לא היה נולד עם פוקר פייס הוא היה מסמיק עד לשורשי השיער והולך לקבור את עצמו בחולות נהריה, כי לא היו לו דודים שם.

ובסוף, כשהיא כבר התכופפה לקחת את הזבל, יאיר נשם עמוק וביקש את המספר שלה. ושירה החזירה לו מבט שכולו רחמים (אבל יאיר לא הבין בדברים האלה) ואמרה לו שהיא מצטערת ושהיא לא רוצה חבר כרגע. וזה כמובן שבר לו את הלב - במיוחד כי נראה היה שהיא משקרת - אבל הוא רק הנהן וסיים את הנעילה בשתיקה מביכה כזו. ואז הוא שם אוזניות והלך משם, עם שאריות של טעם מר בפה.

תיכונות (קטעים)

1. היו לו תלתלים כאלה בלונדיניים עם עיניים בהירות גדולות והוא ניגן בגיטרה והיה מדריך נערץ; אבל תסכל אותו שטל בכלל לא שמה עליו והוא לא יכול להגיד לה כלום, כי יאיר תמיד החזיק מעצמו שהוא דוס, ולכן אף פעם לא פספס תפילות במניין ודיבר עם בני דודים על ישיבות הסדר ואמר לחבר'ה בשכבה שהוא "רציני" גם בלי לגדל פאות. וכל לילה טל עמדה מעליו והיתה יפה ושותקת, עד שהקדוש ברוך הוא בא וגירש אותה בנפנופי גמרא בבא בתרא עם ביאור הלכה.

2. בסך הכל הוא לא היה אשכנזי גדול, עילאי, אפילו ההפך; אז למרות שגדל בבית הכרם, שהוא מעוז שמאלני ידוע, היה יושב עם חברים במשחקים של בית"ר על פיצוחים ומחפש תסביכים בשער שכם כל חמישי בלילה. היה לו וויפ שהוא נזהר להחביא כל פעם שנכנס לבצפר, למרות שכולם ידעו, והכובע של הקפוצ'ון כיסה לו את הראש המגולח. הוא אהב סליחות, אבל רק כאלה אסליות עם הניגונים הנכונים, ומדי פעם הצליח לשכנע חבר לשבת ללמוד איתו משהו. בסופו של דבר, אפשר לומר, שבטיקטוק הוא נזהר להעביר מהר את המפגרות ההן שעושות סלפי עם ביקיני.

3. לדוד לא באמת היו חברים, ואפילו סתם אנשים לדבר איתם כשיוצא - רק כמה חבר'ה שריחמו עליו וניסו לשתף אותו פה ושם, נניח כשראו בטיול השנתי לגולן שהוא שוב ישן לבד. ולמרות שהוא מאז ומתמיד חשב שהם עושים את זה רק כי היועץ ביקש, כל פעם שההוא מ- י' אחת עשה לו שלום היתה לו תחושה נעימה כזאתי בלב, ואז הוא היה חוזר לשתיים-מקרא-ואחד-תרגום.

4. למרות שהיו לו אידיאלים רציניים להשוויץ בהם או להעלות לדיון בשמחה כל פעם שהיה ויכוח בשכבה, היה לו קשה לעשות אותם בפועל ומידי פעם המצפון צבט לו ככה, בקצוות, והוא התמלא בוושה והבטיח לעצמו שהוא ישתפר. מזל שבסוף החמישית אריאל "תפס

כיוון" ו"עלה על הגל" ועוד כמה ביטויים כאלה שלא באמת משקפים את ההתרגשות שלו כל פעם שהחברותא מתיישב מולו עם השוטנשטיין בתחילת סדר בוקר.

5. כל פעם שהוא התלהב הפיאות שלו קפצו ככה, כמו שרק פיאות קופצות. ולמרות שמשנה היה בודד, כי רק בשכונה יש אנשים "כמו שצריך" שיש להם עיניים בורקות מאהבת ה' ומשנה מועד מהדורת כיס בהישג יד, תמיד היה לו חיוך טיפה רחב מידי, אבל כזה שבכול זאת היה הכי אמיתי. הוא לא מת על האנשים בישיבה, אפילו שחשב שהם באמת בסך הכול יהודים מתוקים שאי אפשר שלא לאהוב. אז הוא איחר לתפילות קצת, וניסה להקשיב בשיעורים של הרב ליאור, ונתן לאלוקים חיבוקים ענקיים כאלה של הכרת תודה.

6. היו לו כמה אהבות גדולות, למוזיקה ולחברים מהישוב ולכמה זמרים שנהנה לשמוע; אבל אהבת תורה היתה פחות הצד החזק שלו. ואף על פי כן ינון היה מתפלל כמו חסיד, והיה מאריך בתפילתו בעיניים יחפות וציציות מתנדנדות בפינה של הבית מדרש.

דרכי שלום

שום דבר בחייד לא הכין אותה לנקודה שבה אתה יושב ברכב עם מנוע בוער ובוהה בלוחם המגלן הגבוה מהדק בכאב את זרועו אל הבטן וביובלי הדם הרכים מטפטפים על הפלזי השחור של הישיבה התיכונית.

...

בהתחלה עמדתי בטרמפיאדה, קצת שתוי. זה היה בשעה מאוחרת מאוד של חמישי בלילה ורוח חורפית הכתה בי ובשתי הגברים שעמדו מאחורי התחנה. רכב עוצר. ליד ההגה יושב חב"דניק מזוקן, עם משקפיים עגולים-עגולים. אני עולה ואחד מהשניים מתיישב מקדימה ונוסעים.

הנהג מדבר קצת על הלחימה בצפון והבחור הבהיר מספר שהוא לוחם מגלן. "אתה לא תאמין כמה קר שם", הוא אומר. אני מקשיב להם בחצי אוזן ומתבונן בנוף האבן השומם: האלכוהול והחשכה נותנים לי את התחושה ששום דבר לא אמיתי כי הכל מטושטש בקצוות ורעוע. אני משפשף את כפות הידיים ונושם עמוק ועוצם עיניים באנחה ואז ממחר לפקוח אותן שוב: חייבים לשמור על ערנות, במיוחד שאני לא חגור כי כסאות הטינוק שאני מצטופף ביניהם חוסמים לי את הגישה לפיסת הבטיחות ההיא. המזגן חם עד מחנק.

הלוחם והמזוקן ממשיכים לדבר ומתעלמים מקיומי כמעט לחלוטין. כשאנחנו עוברים במחסום חיילת עיפה מתכופפת לכיוון הרכב ומציצה בנו בטשטוש. אחר כך החייל שמשרת במגלן פולט בנימה מתנשאת: זה שרות שחור, זה. ונוסעים.

אחרי כמה דקות רעש של יריות הורג פתאום את הדממה ודמה זולג אל רצפת המכונית. הממושקף בולם לרגע בבהלה והחייל מאיץ בו: סע! סע! ולוחץ על ברכו כדי שיבין. המזוקן נוסע וצרור נוסף נשמע אי שם. החייל מקיש אחת-אפס-אפס באצבעות יציבות ומדווח על מה שהוא רואה לנכון לדווח. עכשיו אנחנו נוסעים על מאה שלושים קמ"ש ואם המחבלים ההם לא יהרגו אותנו אנחנו סתם נתרסק. החב"דניק ממלמל פרקי תהילים באובססיה אבל כשקליע מנפץ את השמשה הוא צועק "אומייגד" בדיוק כמוני. החייל שואג שיסתום. החייל מעיף את משקפי השמש שלו ומנסה לשנות את התנוחה של הרובה אבל אנחנו מתנגשים בגדר ההפרדה ומודחים מהכביש סופית. אני עף קדימה, לכתף של הנהג, שחותך שמאלה בחדות ותוקע אותנו בבוץ.

החייל פותח את דלת הרכב בבעיטה שלא מותירה מקום לספק ומכוון את ה M-16 לשומקום. המנוע בוער. צרור נוסף מכיוון הגבעות המזורגות והוא מתכופף בצעקת כאב. הראש שלי פועם בטירוף ויש דם בכל מקום ורסיסים והחב"דניק כבר לא מגיב. החייל מנסה להשיב אש וזה חסר טעם כמו הקיום כולו ובשלווה מוזרה אני מרגיש בוודאות מוחלטת שכולנו נמות- אם לא עכשיו אז באפלה אחרת. אחר כך אני מתכווץ במושב האחורי עד שהמשטרה מגיעה: אני מזהה את החיילת מהמחסום מקיאה ליד הגיף הצבאי ומישהו לוקח אותה משם. כולם נראים מבולבלים מאוד ולמפקד המשטרה יש מבט קשוח ולסת מרשימה וחולצה מגוהצת אבל הם לא יחזירו את הזקן הרופס ואת החייל הגבוה, הבהיר, עם העיניים התכולות.

אני בוהה באורות הכחולים אדומים שמרסקים עכשיו את החשכה, דוחפים לצדדים, אומרים: זוזי, זה השטח שלנו עכשיו. מתחיל לטפטף. כשכולם עסוקים בפינוי של החייל אני מתגנב לכביש במעיל שמתנפנף ברוח הקרה והולך לאורכו עד אינסוף: כשעולה השחר אני כבר במקום אחר.

לא במילואים (קטעים)

1. לבחור אחד, נקרא לו ישי, לא היה אבא במילואים.

אמא שלו הלכה לעבודה כרגיל והוא לא הכיר אף אחד שנפל חוץ מאיזשהו בחור שלמד במחזור ב' בישיבה שאח שלו עשה בה הסדר. אז הוא הלך עם יהודה להלוויה ועמד שם שעה, שעה וחצי, והנואמים נאמו והוא עמד שם שקט ומהורהר, מנותק, כאילו אף מילה של האבא השכול לא נכנסה לו לאוזן בכלל.

2. לבחור אחד, נקרא לו בועז, לא היה אבא במילואים.

המחנך שלו היה בצבא והביאו להם מחליף שאמנם הצליח חצי לתפקד אבל בועז לגמרי לא תפקד כי למי יש ראש לזה בכלל ולעזאזל, יש מלחמה בחוץ ואחרי שהוא קורא בווינט על שלושה הרגים מהלילה האחרון איך הוא יכנס לבית ספר וישב בשיעור מתמטיקה, איך. כשהוא חזר הביתה אבא ואמא שלו תמיד ישבו בסלון ועשו פנים מודאגות ואמא היתה אומרת שהיא תמיד כאן בשבילו, בועז חמודי שלי, ואבא נזף שהוא צריך לתפוס את עצמו בידיים כי אחרי הכול חוזרים לשגרה. והוא רצה לצעוק על האבא שלו שישב כל היום במשרד שילך ויתגייס כבר, אבל מה הוא יגיד, הרי על אבא אין צועקין, רק על המת.

3. לילד אחד, נקרא לו דוד, לא היה אבא במילואים.

הוא היה מדריך בבני"ע ירושלים כבוד והרים עם החניכים שלו מלא התנדבויות ובאמת הם חרשו את הארץ ואת שדותיה ועשו פעילויות למפונים אבל הוא הרגיש טיפה ריקנות בפנים כי בכל זאת הוא לא בן של מילואימניק, שזאת רמה אחרת. ונכון שהמשפחה של אליה הלכו לסרט וקיבלו הטבות וכל זה, כי אבא של אליה בצבא, אבל דוד קינא רק כי הוא באמת רצה לדעת מה זה באמת להתגעגע לאבא, ולא כי עניינו אותו ההנחות ברשות הטבע והגנים. מה הקשר בכלל.

4. בחור אחד, נקרא לו איתן, אהב לצייר.

גם אחרי "השביעי לעשירי" הוא צייר כרגיל והלך לביצפר כרגיל והכול כרגיל, ומידי פעם קרא קצת בחדשות על המבצעים בחאן יונס וראה בסטטוסים של גלעד על עוד חייל שנהרג אבל משהו בכאב הגולמי של המלחמה התמסד בלב שלו, וכמו כל דבר שמתמסד זה נהיה בקיא ורגיל ושגרת, והציורים שלו קיבלו לאט לאט את הגוון הצבעוני הרגיל שלהם. אז מידי פעם המצפון צבט לו שהוא לא מרגיש את כל מה שהאנשים שכותבים בעיתון מרגישים, מה שזה לא יהיה, והוא כבר שכח מה זה בכלל ההלם והפחד הקיומי שהיכו בו כשפתח את החדשות במוצאי שמחת תורה. וגם אבא שלו לא היה במילואים.

מעין

דוד נשען אחורה על הדשא ואירגן את הגזייה הכחולה. הדשא היה קצת רטוב מהמים שאנשים השפריצו החוצה והוא כמעט יכל לשמוע את הלחישות של שלושת הבנות שישבו בצד השני של המעיין: אורי בדיוק שחה למטה עם בוקסר.

"עזוב כבר את הפק"ל", צבי אמר לו, "תורך עכשיו".

דוד רצה לענות שאם הוא לא יארגן לא יהיה שחור אבל הוא שתק, עזב את הפק"ל והטיל את הקוביות- בעיקר כי צבי לקח את המשחק הזה יותר מידי ברצינות. ראו את זה מהישיבה המתוחה

שלו ומהמבט. יצא דאבל שש והוא הרים את הראש בחיוך. אתה פוקסיונר היום, צבי אמר, משחק הבא אני עושה עם אורי.

היה יום ממש יפה כי בכל זאת, תקופת ניסן, והשמיים כחולים והעצים ירוקים והנה הוא שוב נסחף לחשוב על פריחה במקום להתרכז בשש בש. אבל צבי דווקא לא נהנה, כי האביב זה אמנם הזמן הכי טוב למעיינות אבל זה גם הזמן שכל החרגיוקים נזכרים שהם קיימים ומרגישים צורך להודיע על כך לעולם בקול תרועה וזמזום. אם כן, הוא נופף בידיו כדי להרחיק את המזיקים ודוד חשב שהוא נראה כמו טובע, ושכל התנועות האלה הוא בעצם אומר היי, אני פה, תצילו אותי.

דוד מאוד רצה להציל אותו אבל לא ידע ממה.

כנראה משהו הצחיק את הבנות שבגדה השנייה פתאום אז צבי עשה כאילו הוא שם לב אליהן פעם ראשונה ועשה כזה, מה מצחיק אותם. ודוד חשב בקול: אוליי אורי, הוא עושה כאילו הוא טובע, סתכל אותו. ואז הוא פלט קללה ואמר רגע, הוא באמת טובע.

היה רגע אחד ארוך שבו שניהם בהו באורי מנופף באוויר בייאוש ומפרפר ונחנק ונאבק ודוד חשב למשך כמה שניות ארוכות: אמאלה, הוא אשכרה טובע, מה לעשות מה לעשות, ואז צבי קפץ למים ושחה ומשך והשכיב ועשה החייאה וכולם חזרו לנשום כשראו שאורי בסדר והבנות ממול היו המומות וגם דוד, כי בכל זאת לא כל יום מישוהו טובע מול הפרצוף שלך, ולא סתם מישוהו אלא מישוהו שאתה גם לומד וישן ומברזי ביחד איתו, אבל הוא נשם עמוק וניסה להירגע ופלט אנחה יהודית כזאת, עמוקה, ואז דידה לכיוון של שניהם ושאל אם צריך משהו ומה קרה.

אם כן, צבי עמד כולו מטפטף ואורי פלט עוד קצת מים והסביר שנתפסה לו הרגל במשהו אז הוא נלחץ וצבי זרק שלא נורא, העיקר שאתה בסדר וששמרנו לך קפה, ודוד אמר לא, שפכתי את הקומקום בטעות, ואורי וצבי צחקו. דוד אמר שנגמר לו השחור גם ושניהם ניחמו אותו שלא נורא, נעשה בפנימייה.

פדר

היה אחד כולם קראו לו בשם המשפחה, פדר, אפילו הבנות. הוא היה בגובה ממוצע עיניים בהירות וכולו יפה תואר בחולצת שבת ומכנסיים קצרים.

ופעם אחת פדר חזר הביתה ומצא את אביו רוכן על השולחן ומכין את השיעור למחר, ככה לומד גמרא עם כוס קפה כמו שהוא אוהב, ופדר ראה את הכריכה ואמר וואלה, נראה לי גם אנחנו לומדים עכשיו בבא בתרא.

"וואלה." אבא שלו צחק. "רוצה שנלמד ביחד?"

"כן.. מתישהו"

"אין לך איזה מבחן שבוע הבא?"

פדר ניסה להתחמק מזה איכשהו.

"יש לי מתכונת באנגלית מחר, אני מעדיף ללמוד לזה."

"-אה, אז בוא אני אעזור לך!"

"לא, זה בסדר."

* * *

פדר ידע שהוא לא מתעסק בדברים הנכונים. הוא ידע שהראש שלו לא נמצא במקום הנכון וזה הפריע לו קצת כי זאת היתה התקופה הכי עמוסה שלו בחיים - מבחינת בגרויות ותנועת נוער ושיעורי גיטרה - אבל כשהוא התיישב על המיטה שלו בחדר היתה לו רק מישהי מאוד ספציפית בראש.

נועה היתה ילדה עדינה כזאת, עם שיער חום גולש, והיא אהבה לקרוא שירה. היה לה גם אופי יפה נפש כזה שהעיד גם על דעות פוליטיות מסוימות שעלו כל פעם מחדש בוויכוחים בסניף וגרמו לפדר להיות נבוכ מאוד מהעובדה שהיה מאוהב בה בצורה קצת נואשת: החברים שלו היו בנים גדולים שתיעבו את כל "השמאלנים האלה".

פדר חיפש הרבה זמן מה לומר לה שיגרום לה להתעניין בו; אולי אפילו להתחיל לכתוב שירה. הוא אף פעם לא כתב כלום לפני זה ודמיין איך זה יהיה: הנה הוא יושב בעליית גג מאובקת ומקליד במכונת כתיבה, מאבד את תחושת הזמן. אחר כך הוא יורד למטה ומגיש לה שיר והיא מתפעלת ומסכימה שיחבק אותה. הרעיון הלך ומצא חן בעיניו.

הוא פתח מחברת לשון ישנה והתחיל לכתוב: בהתחלה הכל יצא לו קיטשי נורא או גנרי או טיפשי. הוא קלט פתאום שהוא די שונא את זה ושהוא מטומטם אם הוא עושה דברים רק כי מישהי אחרת אוהבת אותם.

וכשאבא שלו דפק בדלת ושאל מה הוא כותב הוא ניסה להפוך את הדפים אבל הם החליקו לו מהיד כמו אפס.

"סתם ניסיתי לכתוב משהו", הוא אמר והאדים קצת ואבא שלו התסכל עליו ואמר אני רואה, אבל תזכור שאתה גם צריך ללמוד למתכונת, כמו שאבא אמור להגיד, ופדר לא הגיב עד שאבא שלו יצא

ואז הוא הרים את הדפים וקם כדי לסגור את הדלת. האמת היתה שאבא שלו היה משורר בעצמו, אפילו די מוכר, אבל אין מצב שפדר היה מבקש ממנו עזרה.

בסוף יצאו לו כמה משפטים שאהב והוא החליט להשאיר את זה ככה וללכת לסניף- היה יושב"צ על הנטיות ומיכל הקומונרית אמרה שמי שלא יבוא לא יקבל תקציב.

מיכל דיברה על המסע בנחישות של בנאדם שיודע שאף אחד לא מקשיב לו, מדקלמת את הלו"ז ואת הנהלים, וזה היה קצת עצוב. בינתיים פדר דיבר עם דוד ושחר ושלח מבטים קטנים לנועה כשהיא לא ראתה וליטף באצבעות את חתיכת הנייר שישבה לו בכיס- הוא ידע שזה ילדוטי וחסר סיכוי- אבל קיווה שמשוהו יקרה עם זה, בסוף, איכשהו. ובאמת בסוף הישב"צ, כשהבנות באו לצאת, הוא קם וצעק אחריה והיא הסתובבה במבט מופתע ושאלה אותו מה קרה.

הוא פתח את הפה, ואז סגר. "יש לך עט?", הוא אמר.
"אממ... כן, נראה לי."

היא הוציאה עט מהתיק שלה ופדר לקח אותו. אתה תחזיר לי אותו מתישהו, היא שאלה, והוא אמר: מתישהו, וכשהיא הסתובבה והלכה הוא הרגיש אידיוט.

הטלפון רטט לו בכיס והוא הסתכל: אבא התקשר אליו. הוא נאנח קצת ואז ענה.

"היי אבא"

"-היי חמוד, סיימתם שם? אתה יכול לחזור הביתה? אני צריך לצאת לערבית אז תבוא לשמור על

הקטנים"

"טוב, בסדר"

"-איך היה בסניף?"

"סבבה"

"-יופי."

"ביי."

"-ביי."

* * *

באחת - עשרה וחצי פדר סיים את האימון והתקלח והתיישב על המיטה שלו ופתח בווטסאפ את הצ'אט הריק עם נועה והתחיל להקליד - ואז מחק - ושוב הקליד - ומחק - ואז תפס את עצמו וכתב: היי נועה, כתבתי משוהו ורציתי לשמוע מה את חושבת, ושלח לה את כל השיר, ולא נודע כי בא אל קרבו.

נספח: הצעת המחקר לעבודה כפי שאושרה ע"י המשרד

התלמיד:

נועם פיינגולד, ת"ז 331433649, מספר טלפון 0585577815

בית הספר:

שפע מקור חיים, ירושלים. סמל מוסד 615948, . 02-579-4457 shefa.makor@gmail.com

רכז עבודות גמר:

אייל נתיב 050-3911-639 eyalin6@yeshivatshafa.org.il

המקצוע:

ספרות חמ"ד.

סוג העבודה:

לא צמודה.

עיונית-אומנותית משולבת עם מרכיב מעשי-יצירתי.

נושא העבודה:

בחינת יצירות של ליאור אנגלמן ויהודה גזבר, כמקרה בוחן לספרות בציבור הדתי לאומי.

מטרת העבודה:

מטרת העבודה היא לחקור כיצד שני סופרים מהמגזר הדתי לאומי שכתבו החל מהעשור וחצי האחרונים מתמודדים עם נושאים דומים, כל אחד בדרכו, והאם מחקר השוואתי זה יוכל לשפוך אור על קווי מתאר מסוימים בספרות המודרנית במגזר הדתי-לאומי. תקוותי שאצליח לחשוף מגוון ספרותי שכמעט ולא נחקר ולצד זה להציג מיצירותיי, העוסקות בקהילה עליה נכתבו הסיפורים הנ"ל.

הצגת הטיעון המועלה לדיון:

המגזר הדתי לאומי הוא קבוצה חברתית מורכבת ומרובדת המכונה גם "הציונות הדתית". החברה כוללת מטען תרבותי, דתי וחברתי, המשפיעים, מן הסתם, על היצירות הספרותיות הנכתבות על ידי בני המגזר (ולעיתים נכתבת בעבור בני ובנות המגזר). לטענתי, ניתן לעמוד על צורות ההתייחסות השונות, הפנים-מגזריות, לנושאים ספרותיים ואנושיים-אוניברסליים מתוך בחינה של ספרות המאה העשרים ואחת, שנכתבה על ידי סופרים המזוהים עם המגזר.

הצגת הבסיס העיוני/תיאורטי ממנו עולות שאלות המחקר ועליו מתבססת דרך המחקר:

"כל אדם נושא בחובו חדר. עובדה זו אפשר להוכיחה אפילו בעזרת חוש השמע. כשמישהו הולך מהר ואתה מקשיב, נניח בלילה, כשהכל שקט סביב, אתה שומע למשל חריקת ראי שלא הוצמד כראוי"^[1].

- פרנץ קפקא (מתוך הספר "מחברות האוקטבו")

כל אדם נושא בתוכו חדר. מטען של רגשות, תרבות וסיפורים. ספרות, ואמנות בכלל, היא הדרך שלנו לחלוק את החדר הזה עם אנשים נוספים. להעניק מפתח כניסה. לפיכך, באמצעות קריאה אנו נחשפים לעולם הפנימי של הכותב, לתרבותו ולתת המודע שלו. בעבודה זו אנסה להיכנס אל "החדר" של שני סופרים נבחרים, לצפות בעולמם הפנימי - ולשפוך אור על הדרך שבה תרבות המגזר שבו הם חיים משפיעה על יצירותיהם.

המגזר הדתי לאומי הוא קבוצה חברתית מורכבת ומרובדת המכונה גם "הציונות הדתית". ערכיה נובעים מערכי היהדות האורתודוקסית, ובעיקר על שיטתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק^[2] הגורסת, בין השאר, כי על היהודים להביא את הגאולה בעצמם, ע"י התיישבות ופיתוח ארץ ישראל.^[3] במשך השנים התפתחה התיאולוגיה הדתית לאומית והושפעה מכתביהם של הרב צבי יהודה קוק,^[4] הרב משה צבי נריה,^[5] הרב חיים דרוקמן וכו'. הציונות הדתית עברה תהליכים מזרזים של התגוונות והתפרדות בעקבות תהליכים פוליטיים וקונפליקטים פנים-מגזריים שונים, למשל: היחס לחילונים, ההתיישבות, שוויון ופמיניזם, היחס לקהילת הלהטב"ק^[6] ועוד.

בדרכו לביטוי עצמי וליצירה, האמן הדתי לאומי נתקל בקשיים שונים ורבים, החל מהיחס השלילי התורני הנתמך על האיסור "לא תעשה לך פסל וכל תמונה"^[7] ועד לתחושה כי האמנות נועדה לביקורת נוקבת, בועטת ובוטה שלא מסתדרת עם תפיסת העולם השמרנית של המגזר.^[8]

הדברים שונים מעט בתחום הספרותי, שבו היהדות השתמשה מאז ומעולם, אך לא בכתיבת פרוזה אלא במדיום העיוני-תורני.^[9] בשנת 2001 יצא לאור ספרו של הרב חיים סבתו, אמת מארץ תצמח, שפרץ את גבולות הספרות הדתית אל הפרוזה.^[10] מאז פרצו אל התודעה הציבורית גם הרב ליאור אנגלמן, אורנה בורדמן, מיכאל שינפלד, יהודה גזבר ועוד.

ליאור אנגלמן הוא רב קהילה ורב מחנך בישיבה, ובשנת 2010 יצא ספרו הראשון, שקופים, המאגד מספר סיפורים קצרים וקטעי שירה. הספר עוסק בבני אדם "שקופים" מן השוליים של החברה. יהודה גזבר הוא סופר ומנחה סדנאות כתיבה. בשנת 2020 יצא ספר הביכורים שלו, ופלים לימון, המאגד סיפורים קצרים על דמויות מן העולם הדתי-לאומי.

לשני היוצרים האלה יש יצירות נוספות^[11] שאתייחס אליהן במהלך הכתיבה, אולם בכתיבת העבודה בחרתי להתמקד בעיקר ב"שקופים" וב"ופלים לימון" משני טעמים: (א) העובדה שהם סיפורים קצרים ו(ב) הם יצירות ביכורים. בחלק היצירתי אצרף מספר סיפורים קצרים פרי עטי, שגם הם יכולים להיחשב כיצירות ביכורים.

נרחיב מעט. במאמרו "מגמות בפרוזה הישראלית" הלל ברזל כתב כך:

"הסיפור הקצר התרחק מן ההתרחשויות שהיא בראש ובראשונה בעלת משמעות ציבורית, היסטורית, או קולקטיבית. כביכול ביקש לפרוץ אל מעבר לגבולות נתונים בזמן ובמקום. הוא נתלה בהוויות נפשיות שהן מתקשרות לכל עידן ובכל אתר..."^[12]

כלומר שבניגוד לרומן, הסיפור הקצר נותן ביטוי חזק יותר לרגשות האינדיבידואליסטים, הכלל אנושיים, שאינם תלויים בתקופה מסוימת או ברצף אירועים.

רומנים שונים שמזוהים עם הציבור הדתי-לאומי מתרחשים בהקשר היסטורי שמתכתב באופן כזה או אחר עם מאורעות לאומיים, דתיים או חברתיים, החל בספרי הרב חיים סבתו וכלה באחד מן הרומנים האחרים של אנגלמן- המדבר על יחסי שמאלנים ומתנחלים- ועוד היד נטויה. לעומת זאת, הסיפור הקצר מתמקד בפרט האנושי המידי של בני אדם שמתמודדים עם מורכבות חייהם היומיומית ועם מעגלי החיים האישיים. בחינה של ז'אנר הסיפור הקצר במגזר הדתי מאפשרת לעמוד על האופי הייחודי שקיים במנעד הרגשות של חברה זו כלפי חוויית החיים עצמה, במנותק מאידאולוגיה ומתפיסת עולם מנוסחת. בנוסף, נראה שמגמת הכתיבה כבחינה של חווית החיים מתחזקת בשנים האחרונות בקרב סופרי המגזר^[13], מה שמצדיק את הבחירה בסופרים מודרניים, מן העשור וחצי האחרונים.

במאמציי למציאת חומר שימשם לכתיבת העבודה, לא מצאתי מחקרים או מאמרים הקשורים באופן ישיר לשני הסופרים שאת יצירותיהם אחקור, יהודה גזבר וליאור אנגלמן. מכיוון שכך, אאלץ להתבסס על מאמרים המקיפים את הנושא הכללי ואת הקריאה הצמודה אבצע ללא מקורות ישירים.

פירוט עיקריו של ההיבט המחקרי של העבודה:

לצורך העבודה נבחרו מספר סיפורים קצרים: כמה מהם נכתבו על ידי יהודה גזבר, בין השאר מהקובץ "ופלים לימון" (2020) או מהבלוג האינטרנטי שלו, "הכריכה האחורית"; ואחרים על ידי ליאור אנגלמן, בעיקר מהקובץ "שקופים" (2010). את הסיפורים אבחנו לפי תמות דומות העולות בהם (כאשר אחדים מהסיפורים עוסקים, פחות או יותר, באותן התמות): רומנטיקה, בדידות ויחסי הורים-ילדים. במהלך העבודה אנתח אותם באמצעות קריאה צמודה בעזרת מחקרים תיאורטיים על "הסיפור הקצר" כמדיום ספרותי; אבחנו כיצד גזבר ואנגלמן משתמשים במדיום זה על מנת לברר את אותם הנושאים שציינתי לעיל ואנסה לשפוך אור על האופן שבו הנושאים הנ"ל נתפסים במגזר הדתי לאומי. לסיכום, המתודולוגיה בעבודה תהיה ניתוח טקסטואלי של הסיפורים לפי תמות מרכזיות שעלו מסקירה ראשונית של הסיפורים.

רשימה (ארעית) של פרקי העבודה:

· הקדמה

חלק ראשון - עיוני

- מבוא: סקירה היסטורית של התפתחות המגזר הדתי לאומי, סקירה של התפתחות הספרות במגזר הדתי לאומי, רקע כללי (אולי גם מידע על מחברי הספרים מהם נבחרו הסיפורים), סקירה על "הסיפור הקצר" כמדיום ספרותי.
- פרק א: בחינת התמה הרומנטית בסיפורים "קאלות", "עורי צפון ובואי תימן" לאנגלמן; ו "אהרון פוגש בחורה ושוגה באהבה תמיד", "מה יהיה בסופנו" לגזבר.
- פרק ב: בחינת התמה של יחסי הורים-ילדים ב"משפחת שלם", "אבידת אביו", "לא היה ולא נברא" לאנגלמן; ו"לדבר", "ליל סדר" לגזבר.
- פרק ג: בחינת התמה של בדידות ב"הנני העניי" לאנגלמן; וב"מכונת כביסה", "דרושה בחורה לתקופת החגים" לגזבר.

חלק שני - יצירתי

· פרק ד: הצגה של מספר סיפורים קצרים פרי עטי.

· פרק ה: סיכום

רשימת הספרות עליה תתבסס העבודה (רשימה ארעית):

ספרות מקור:

אנגלמן, ליאור. שקופים, ספרית בית אל, 2010.

אנגלמן, ליאור. לא מפסיקים אהבה באמצע, כנרת-זמורה ביתן, 2014.

אנגלמן, ליאור. קשורה בנפשו, כנרת-זמורה ביתן, 2018

גזבר, יהודה. "דרושה בחורה לתקופת החגים"; "רונית"; הכריכה האחורית.

גזבר, יהודה. ופלים לימון, משכל (ידיעות ספרים), 2020.

ספרות משנית:

בר לבב, אבראל. כבדתיך בהרבות לך ספרים, עת-מול: עיתון לתולדות ארץ ישראל ועם ישראל. 2013

ברזל, הלל. "מגמות בפרוזה הישראלית", מאזנים יט, תשכ"ד.

לב ארי, שירי. "הגיבורה דתיה אבל אין לה אלוהים", הארץ: תרבות, 15 באוקטובר 2008

לוביץ, רונן. "אמנות ואמונה – התלכנה שתיהן יחדיו?", בשדה חמד, 2000.

משיח, אמיר. תיאולוגיה של השתלבות, ממשגיח הכשרות לנהג הקטר? הציונות הדתית והחברה הישראלית, המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2019.

ענברי, אסף. "הציונות הדתית לא תרמה לעיצוב תרבות עברית מודרנית", מקור ראשון, כ"ג בניסן ה'תשע"ט. <https://www.makorrishon.co.il/judaism/134619/>

ענברי, אסף. "לקראת ספרות עברית", תכלת כרך 9, אביב התש"ס. <http://www.inbari.co.il/new-safrut.htm>

רקנטי, יצחק. הפעימה המוזיקלית- דתיים ואומנות בישראל: הגל השלישי, ציונות דתית: היסטוריה, רעיון, חברה, כרך ה, המכון על שם זרח ורהפטיג לחקר הציונות הדתית, תשפ"א.

שגב, יעל. "ספרות מייצרת ומשקפת נרטיב: ספרות הילדים הדתית לאומית כמקרה מבחן", טללי אורות כרך טו.

שגיא, אבי. "הציונות הדתית: מסמן או לא מסומן", ציונות דתית: היסטוריה, רעיון, חברה, כרך ו, המכון על שם זרח ורהפטיג לחקר הציונות הדתית, תשפ"א.

שוורץ, דב. גבולות- פרקים באסתטיקה ציונית דתית, אוניברסיטת בר אילן, 2022, עמ' 298-307.

שמעוני-בוכבינדר, יעל. "בדידותו של האמן הדתי", דעות, נאמני תורה ועבודה, 2014.

שנקר, יעל. "אין לנו יוצרים" - קהילה דתית לאומית מכוננת את יוצריה : בין זהות קהילתית לספרות דתית בראשית שנות השמונים, הציונות הדתית: עידן התמורות, מכון בר אילן, תשס"ד.

שפרבר, דוד. שיח האמנות המקומי והקול היהודי, אקדמות כרך כ"ד, בית מורשה, ניסן תש"ע.

מנחי העבודה:

יעל מרים אלכסנדר, ת"ז 203137245.

בעלת תואר ראשון מהמרכז האקדמי שלם.

לומדת לתואר שני בתכנית האישית ללימודי תרבות באוניברסיטה העברית.

עובדת כעוזרת הוראה של פרופ' אריק סדן במרכז האקדמי שלם.

מס' טלפון 0545340449

Yaelmir.alexander@mail.huji.ac.il

אייל נתיב, ת"ז 201512514.

בעל תואר ראשון מהמרכז האקדמי הרצוג.

לומד לתואר שני בתכנית מצוינות לחינוך יהודי במרכז האקדמי הרצוג.

מס' טלפון 0503911639

eyalin6@yeshivatsefa.org.il

לוח זמנים משוער להכנת העבודה:

<u>תאריך משוער</u>	<u>משימה</u>
אמצע אפריל 2024	מחקר: מציאת מאמרים וחומרים אקדמיים וקריאה צמודה
15 מאי 2024	מבוא ורקע כתובים
15 יוני 2024	פרק ראשון כתוב
15 יולי 2024	פרק שני כתוב
1 בספטמבר 2024	טיוטת עבודה עם שלושה פרקים כתובים
1 אוקטובר 2024	פרק רביעי כתוב
25 נובמבר 2024	טיוטת עבודה כולל מסקנות וסיכום
1 ינואר 2025	סיום עריכות, הגהות, תיקונים וכו'

1. היו לו תלתלים כאלה בלונדינים עם עיניים בהירות גדולות והוא ניגן בגיטרה והיה מדריך נערץ; אבל תסכל אותו שטל בכלל לא שמה עליו והוא לא יכול להגיד לה כלום, כי תמיד הוא החזיק מעצמו שהוא דוס, ולכן אף פעם לא פספס תפילות במניין ודיבר עם בני דודים על ישיבות הסדר ואמר לחברה בשכבה שהוא "רציני" גם בלי לגדל פיאות. וכל לילה טל עמדה מעליו והיתה יפה ושוקת, עד שהקדוש ברוך הוא בא וגירש אותה בנפנופי גמרא בבא בתרא עם ביאור הלכה.

2. בסך הכל הוא לא היה אשכנזי גדול, עילאי, אפילו ההפך; אז למרות שגדל בבית הכרם, שהוא מעוז שמאלני ידוע, היה יושב עם חברים במשחקים של בית"ר על פיצוחים ומחפש תסביכים בשער שכם כל חמישי בלילה. היה לו וויפ שהוא נזהר להחביא כל פעם שנכנס לבצפר, למרות שכולם ידעו, והכובע של הקפוצ'ון כיסה לו את הראש המגולח. הוא אהב סליחות, אבל רק כאלה אסליות עם הניגונים הנכונים, ומדי פעם הצליח לשכנע חבר לשבת ללמוד איתו משהו. בסופו של דבר, אפשר לומר, שבטיקטוק הוא נזהר להעביר מהר את המפגרות ההן שעושות סלפי עם ביקיני.

3. לדוד לא באמת היו חברים, ואפילו סתם אנשים לדבר איתם כשיוצא- רק כמה חברה שריחמו עליו וניסו לשתף אותו פה ושם, נניח כשראו בטיול השנתי לגולן שהוא שוב ישן לבד. ולמרות שהוא מאז ומתמיד חשב שהם עושים את זה רק כי היועץ ביקש, כל פעם שההוא מ- י' אחת עשה לו שלום היתה לו תחושה נעימה כזאתי בלב, ואז הוא היה חוזר לשתיים-מקרא-ואחד-תרגום.

4. למרות שהיו לו אידיאלים רציניים להשוויץ בהם או להעלות לדיון בשמחה כל פעם שהיה ויכוח בשכבה, היה לו קשה לעשות אותם בפועל ומידי פעם המצפון צבט לו ככה, בקצוות, והוא התמלא בושה והבטיח לעצמו שהוא ישתפר. מזל שבסוף החמישית אריאל "תפס כיוון" ו"עלה על הגל" ועוד כמה ביטויים כאלה שלא באמת משקפים את ההתרגשות שלו כל פעם שהחברותא מתיישב מולו עם השוטנשטיין בתחילת סדר בוקר.

5. כל פעם שהוא התלהב הפיאות שלו קפצו ככה, כמו שרק פיאות קופצות. ולמרות שאלה היה בודד, כי רק בשכונה יש אנשים "כמו שצריך" שיש להם עיניים בורקות מאהבת ה' ומשנה מועד מהדורת כיס בהישג יד, תמיד היה לו חיוך טיפה רחב מידי, אבל כזה שבכול זאת היה הכי אמיתי. הוא לא מת על האנשים בישיבה, אפילו שחשב שהם באמת בסך הכול יהודים מתוקים שאי אפשר שלא לאהוב. אז הוא איחר לתפילות קצת, וניסה להקשיב בשיעורים של הרב ליאור, ונתן לאלוקים חיבוקים ענקיים כאלה של הכרת תודה.

6. היו לו כמה אהבות גדולות, למוזיקה ולחברים מהישוב ולכמה זמרים שנהנה לשמוע; אבל אהבת תורה היתה פחות הצד החזק שלו. ואף על פי כן ינון היה מתפלל כמו חסיד, והיה מאריך בתפילתו בעיניים יחפות וציציות מתנדנדות בפינה של הבית מדרש.

לא במילואים

לבחור אחד, נקרא לו ישי, לא היה אבא במילואים.

אמא שלו הלכה לעבודה כרגיל והוא לא הכיר אף אחד שנפל חוץ מאיזשהו בחור שלמד במחזור ב' בישיבה שאח שלו עשה בה הסדר. אז הוא הלך עם יהודה להלוויה ועמד שם שעה, שעה וחצי, והנאמנים נאמו והוא עמד שם שקט ומהורהר, מנותק, כאילו אף מילה של האבא השכול לא נכנסה לו לאוזן בכלל.

לבחור אחד, נקרא לו בועז, לא היה אבא במילואים.

המחנך שלו היה בצבא והביאו להם מחליף שאמנם הצליח חצי לתפקד אבל בועז לגמרי לא תפקד כי למי יש ראש לזה בכלל ולעזאזל, יש מלחמה בחוץ ואחרי שהוא קורא בווינט על שלושה הרוגים מהלילה האחרון איך הוא יכנס לישיבה וישב בשיעור מתמטיקה, איך. כשהוא חזר הביתה אבא ואמא שלו תמיד ישבו בסלון ועשו פנים מודאגות ואמא היתה אומרת שהיא תמיד כאן בשבילו, בועז חמודי שלי, ואבא נזף שהוא צריך לתפוס את עצמו בידיים כי אחרי הכול חוזרים לשגרה. והוא רצה לצעוק על האבא שלו שישב כל היום במשרד שילך ויתגייס כבר, אבל מה הוא יגיד, הרי על אבא אין צועקין, רק על המת.

לבחור אחד, נקרא לו דוד, לא היה אבא במילואים.

הוא היה מדריך בבני"ע ירושלים כבוד והרים עם החניכים שלו מלא התנדבויות ובאמת הם חרשו את הארץ ואת שדותיה ועשו פעילויות למפונים אבל הוא הרגיש טיפה ריקנות בפנים כי בכל זאת הוא לא בן של מילואימניק, שזאת רמה אחרת. ונכון שהמשפחה של אליה הלכו לסרט וקיבלו הטבות וכל זה, כי אבא של אליה בצבא, אבל דוד קינא רק כי הוא באמת רצה לדעת מה זה באמת להתגעגע לאבא, ולא כי עניינו אותו ההנחות ברשות הטבע והגנים. מה הקשר בכלל.

בחור אחד, נקרא לו איתן, אהב לצייר.

גם אחרי "השביעי לעשירי" הוא צייר כרגיל והלך לישיבה כרגיל והכול כרגיל, ומידי פעם קרא קצת בחדשות על המבצעים בחאן יונס וראה בסטטוסים של גלעד על עוד חייל שנהרג אבל משהו בכאב הגולמי של המלחמה התמסד בלב שלו, וכמו כל דבר שמתמסד זה נהיה בקיא ורגיל ושגרתי, והציורים שלו קיבלו לאט לאט את הגוון הצבעוני הרגיל שלהם. אז מידי פעם המצפון צבט לו שהוא לא מרגיש את כל מה שהאנשים שכותבים בעיתון מרגישים, מה שזה לא יהיה, והוא כבר שכח מה זה בכלל ההלם והפחד הקיומי שהיכו בו כשפתח את ערוץ שבע במוצאי שמחת תורה. וגם אבא שלו לא היה במילואים.

דרך של בינוני

הכיפה של יאיר לא היתה גדולה מדי ולא קטנה, מין הנצחה של הבינוניות שהשפיעה על כל החיים שלו בכל תחום בערך, חוץ מבכדורסל. הוא היה ממש טוב בכדורסל.

הוא היה מדריך בינוני ותלמיד בינוני ולפעמים הרגיש שהוא אפילו בנאדם בינוני, אבל לא בינוני בקטע של התניא כמו שהוא למד בסדר חסידות של הרב יונתן, אלא בקטע שהבנות בסניף אף פעם לא יזמו איתו שיחה והוא הרגיש שהוא נדחף לקבוצות של אנשים שלא רצו אותו כל כך ולמעשה זה מה שנתן לו את ההרגשה הזו, של הבינוניות, ולא הציונים בלימודים שמהם לא באמת היה לו כל כך אכפת. חוץ מההערות של המחנך, שתמיד האירו בו איזו נקודה קטנה שמיד נכבתה כשירד עם העיניים לאכזבות של המורה לאנגלית.

ובתקופה מסויימת בתיכון כשהתחיל לצאת ולשתות ולהתחיל עם בנות במחנהיודה הוא ישב על איזה גרם מדרגות בלילה אחד, מסביבו המון מוזיקה ובנים שתויים ואמר לעצמו, מה אני עושה פה בכלל, מי אני ולאן אני הולך ואולי אולי מוטב שלא באתי לעולם.

ולרגע נבהל, כי כך שמע שאומרים אנשים שנכנסו לדיכאון, ואז ישב והרהר עד שהתחדדה לו הנקודה והוא חשב, שזה לא איבוד של דרך אלא חיפוש שלה מחדש. ואז לחץ על הכפתור בצד של השעון והספרות הווארו והוא ראה שכבר כמעט אחת, ומייד קם ונסע הביתה, לחפש רגעים רגילים.

-
- [1] קפקא, פרנץ. מחברות האוקטבו. מגרמנית: שמעון זנדבק (תל אביב: עם עובד, 2007), עמ' 7.
- [2] משיח, אמיר. תיאולוגיה של השתלבות, ממשגיח הכשרות לנהג הקטר? הציונות הדתית והחברה הישראלית, המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2019.
- [3] שפירא, ישעיהו. הקדמה לארץ חפץ, הוצאת דרום, ירושלים, תר"ץ.
- [4] גלדצהלר, ספי. "בארבעה שלבים: כך עיצב הרב צבי יהודה את הציונות הדתית". סרוגים, 23.02.21
- [5] דרוקמן, חיים. "מחולל מהפכת התורה בישראל", מקור ראשון, 2/12/2020
[/https://www.makorrishon.co.il/opinion/288275](https://www.makorrishon.co.il/opinion/288275)
- [6] לוביץ, רונן. "סלידה, סובלנות או מתירנות?", דעות, אוגוסט 2001
https://toravoda.org.il/files/deot_11.pdf
- [7] הכהן, דוד חי. "לא תעשה לך פסל וכל תמונה?", ישיבה, 9/2/2025
<https://www.yeshiva.org.il/ask/10596>
- [8] טל, יהודית. "הגבולות של יוצרים דתיים הם לא דווקא לפי ההלכה", מקור ראשון, 22/03/2023
[/https://www.makorrishon.co.il/education/593275](https://www.makorrishon.co.il/education/593275)
- [9] בר לב, אבריאל. "כבדתיך בהרבות לך ספרים", עת-מול: עיתון לתולדות ארץ ישראל ועם ישראל. 2013.
- [10] לב ארי, שירי. "הגיבורה דתייה אבל אין לה אלוהים", הארץ: תרבות, 15 באוקטובר 2008.
- [11] לאנגלמן ישנם עוד שני רומנים פרי עטו, וגזבר פירסם סיפורים רבים בפייסבוק ובבלוג האישי.
[/https://gizbar.wordpress.com](https://gizbar.wordpress.com)
- [12] ברזל, הלל. "מגמות בפרוזה הישראלית", מאזנים יט, תשכ"ד.
- [13] לב ארי, שירי. "הגיבורה דתייה אבל אין לה אלוהים", הארץ: תרבות, 15 באוקטובר 2008

נספח: פרומפטים בשימוש בינה מלאכותית

- הנה פסקה. נסה לשפר את הניסוח המילולי.
- הנה פסקה. אילו בעיות התנסחות אתה מוצא בטקסט?
- הצע לי מילה נרדפת לביטוי "דיכאון חורף"